

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI
MĒMIPA**

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	39
'Aho	Tusite, 13 'Okatopa 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Matae Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia

Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3

Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Semisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Ma'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Semisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

FALE ALEA ‘O TONGA
‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 39/2020 FAKATAHA ‘A E FALE
ALEA ‘O TONGA

‘Aho: Tusite 13 ‘o ‘Okatopa, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa
Fika 03	:	Me’a ‘a e ‘Eiki Sea
Fika 04	:	Lipooti Fakata‘u: 4.1 Lipooti Fakata‘u ‘a e Potungaue MEIDECC 2019/2020
Fika 05	:	KŌMITI KAKATO: Ngaahi Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea 5.1 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 8
		Lao Fakaangaanga 5.2 Lao Fakaangaanga Fika 12/2020 – Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2020
		Ngāue kuo lava ‘o fakatatali ke lipooti ki Fale Alea 5.3 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 1 5.4 Lipooti ‘A’ahi 2020 – Vāhenga Tongatapu 2 5.5 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 3 5.6 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 4 5.7 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 5 5.8 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 6 5.9 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 9 5.10 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Tongatapu 10 5.11 Lipooti ‘A’ahi 2020 & 2019 – Vāhenga ‘Eua 11

		5.12 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 12 5.13 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Ha‘apai 13 5.14 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 15 5.15 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 16 5.16 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Vava‘u 14 5.17 Lipooti ‘A‘ahi 2020 & 2019 – Vāhenga Niua 17
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Ui ‘a e Fale	8
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Lipooti mei he ngaahi ngāue kuo lava e Pule’anga.....	9
Fakafoki mai mei Nu’usila ki Tonga ni hotau kakai ne tukuvaka he <i>COVID-19</i>	10
Lava foaki kī ‘api 27 he langa afā e Pule’anga	10
Lava ngaahi ngāue he tafa’aki Takimamata vahefonua ‘Eua	10
Huufi holo Malau ‘i ‘Eua	10
Faka’ilonga’i kamata Va’a Poate Ma’u Mafai ‘i ‘Eua.....	11
Lava mo e polokalama ‘a’ahi ngoue vahefonua ‘Eua	11
Fakaola ngaahi matavai ‘e 3 ‘i ‘Eua.....	11
Katoanga’i ‘Eua hokosia ta’u 10 kakato fakalelei fakapolitikale he fonua	11
Foaki ngaahi pale fakalangilangi ki he kau ngāue lavame’a mo faitonunga ‘i ‘Eua	12
‘Aukai fakafonua mo e pō lotu ngaahi siasi ‘i ‘Eua.....	12
Tokanga ko e li’aki fakataha ko e ta’efaka’apa’apa ia ki he Fale Alea	12
Fehu’ia ‘ave lau kilu ki he Uike Takimamata & ‘ave fakama’u ‘aukai fakafonua fai ki ‘Eua	13
Fakatonutonu ko e ma’u pe tokolahi e Fale ‘oku hoko atu ngāue Fale Alea	14
Fokotu’u ke ngāue’aki mafai Sea ke lea tahataha kau mēmipa he Fale.....	16
Angamaheni ke toloi e Fale koe’uhi ko ha fatongia pe polokalama e Pule’anga	16
Hoha’a ki he lahi li’aki hou’eiki Mēmipa Kapineti he Fale Alea	17
Tokanga ki he lahi ngaahi polokalama faka-Kapineti kuo toutou toloi ai Fale	19
Taukave ‘ikai hala ‘a e mama’o Kapineti mei he fakataha Fale Alea	19
Tokanga ki he li’aki fakataha Fale Alea kae ō Kapineti kemipeini he ‘otu motu.....	19
Lolotonga lele ‘a e sivi kalasi 2, 4 mo 5 ‘i Tonga ni.....	21
Mahu’inga ‘aupito ngāue ‘a ha Fakafofonga ki hono vāhenga hangē ko e ‘a’ahi ne fai ki ‘Eua	22
Taukave mahu’inga ‘aupito ke ‘a’ahi Kapineti ‘o vakai ki he kakai mo ‘enau fiema’u.....	23
Taukave Pule’anga ko honau fatongia ke fakavia ngaahi fiema’u e kakai	23
Tokanga ki he 350000 pa’anga kuo fakamoleki he Pule’anga ma’a e vahefonua ‘Eua.....	23

Kole ki he Pule'anga ke ta'ofi polokalama 'aukai he ko e pau'u lotu mo e fakamala'ia kī he fonua.....	24
Lāunga'i Fakafofonga Tongatapu 4 ki he anga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea.....	25
Tukuaki'i ko e kemipeini mo e pau'u lotu ngāue'aki Pule'anga e 'aukai	25
Fokotu'u pea poupou'i fai ngāue Fale Alea ki he tukuaki'i fai 'e Tongatapu 4	25
Tu'utu'uni Sea tukuhiho ki he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ke vakai'i lāunga'i 'o Tongatapu 4.....	25
Fehu'ia e ngāue Potungāue Leipa ki he koniteina fua ngoue ne 'ave ki Nu'usila	26
Tali ki he fehu'ia silini mei he koniteina fua ngoue ne fakafolau he Pule'anga ki Nu'usila.....	26
Uki e ngāue ki he uta fua ngoue ki muli	27
Tokanga ki he tukuaki'i ki he fakahingoa ngāue lelei fai he Pule'anga ko e kemipeini.....	31
Fakaafe'i Fale Alea ki he polokalama fakamāmani lahi 'aho ngaahi fakatamaki fakanatula	32
Fakamatala ki he ngāue ki he ngaahi fale mālōlō hufanga he fakatapu 'a Veitongo.....	33
Tali Palēmia 'i hono fehu'ia 'uhinga ne 'ave ai langa lue'anga tangata ki Tongatapu 10 mo 6.....	33
Fehu'ia pe na'e fua Pule'anga folau ngaahi hoa kau Minisita ki 'Eua pea ko e hā 'ene 'aonga ki he fonua.....	34
Tokanga ke fakapotopoto'i pa'anga e fonua.....	34
Tokanga Tongatapu 8 ne mei lava ke a'u sidewalk Veitongo ka ko e hiki ngāue ki Lapaha	35
Mahu'inga ke 'oua sio lalo ki he kakai mo 'enau tu'unga 'ilo	35
Ngaahi lelei e folau Kapineti ki 'Eua.....	36
Fiema'u Pule'anga ke fakamole ke tokoni'i kakai.....	37
Ongo'i 'oku tukuhiho'i 'a 'Eua he folau Kapineti ki ai.....	38
Poupou ke hoko atu polokalama 'aukai ki he vahefonua Ha'apai	38
Ko e kemipeini ko 'ete ala ki hoto kato ki ha pa'anga ke fai'aki ha ngāue	39
Fokotu'u ke toki fai lotu 'aukai ki Ha'apai pea takitaha tokoni he Mēmipa 'ene folau	41
Fakaafe ki he kau Mēmipa ke nau he o fakama'u lotu 'aukai 'i Ha'apai	42
Fokotu'u tuku ki he kau taki lotu ke nau fai e 'aukai.....	44
Tokanga ke vahevahe taau tokoni ke 'inasi kotoa ai vāhenga 'e 17	44
Poupou ki he tufa tangike vai he 'oku 'inasi kotoa ai vāhenga 'e 17.....	45
Tali Pule'anga ke fakapotopoto 'enau fakamole.....	45
Tokanga ki he ngeia mo e molumalu feme'a'aki e Fale Alea ko e mafai pule hono 2 e fonua.....	46

Lipooti Fakata’u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2019/2020	48
Fakama’ala’ala he Lipooti Fakata’u <i>MEIDECC</i> 2019/2020	48
Ngaahi va’a kehekehe ‘a e Potungāue <i>MEIDECC</i>	51
Fakamatala ‘Ea.....	51
Ma’u’anga Ivi	52
Va’a Ngaahi Fakamatala	52
Feliuliuaki ‘o e ‘Ea	52
Fokotu’u tukuhifo Komiti Kakato e Lipooti Fakata’u 2019/2020 Potungāue <i>MEIDECC</i> ..	53
Pālōti’i tali tukuhifo Lipooti Fakata’u 2019/2020 Potungāue <i>MEIDECC</i> ki he Komiti Kakato	54
Ngaahi fiema’u vivili Lipooti ‘A’ahi Fale Alea 2019/2020 Tongatapu 8	54
Ngaahi fiema’u vivili – Folaha	55
Ngaahi fiema’u vivili – Nualei.....	55
Ngaahi fiema’u vivili – Vainī	55
Tafa’aki e ako	55
Polisi fakakolo	56
Tafa’aki e ngoue	57
Tafa’aki ki he mo’ui.....	57
Fiema’u vai	58
Fiema’u ke fakaivia ngāue kakai fefine.....	58
Kelesi.....	59

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 13 ‘Okatopa 2020

Taimi: 1006-1011

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua.)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu kia Vava’u 14 ke tataki mai e lotu ki he pongipongi ni.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘e he Fakafofonga Vava’u 14 ‘a e lotu ki he pongipongi ni, kamata’aki ‘a e himi 140.)

<005>

Taimi: 1011-1016

(Kei hoko atu e lotu)

Dr. Saia Piukala: Mou me’a hifo ki lalo

<007>

Taimi: 1016-1021

(kei hoko atu e lotu)

<008>

Taimi: 1021-1026

(Hoko atu e Lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a 'Ene ‘Afio kae 'uma'ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae 'atā ke fakahoko ‘a e ui e Fale ki he ‘aho ni, Tusite 13 ‘o ‘Okatopa 2020.

(Taliui)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau mo e Toutaí. ‘Eiki Sea ngata’anga ia e taliuí ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku ma'u 'enau poaki, 'Eiki Tokoni Palēmia, ko e 'Eiki Minisitā Pa'anga mo Palani Fakafonua, na'e poaki ia mei he 'aho 7 'o e māhina ni 'o a'u mai ki he 'aho ni 'aho 13. Ko e 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamatā poaki mai. 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua poaki mai mo ia, 'Eiki Minisitā Mo'ui poaki ia mei he 'aho 12 Monite ia ki he 'aho 14. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō na'e ma'u 'ene poaki 'e toki me'a tōmui mai, kei hoko atu mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i mo e 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Mālō 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1026-1031

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuā 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu atu 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he'etau 'asenita ko e fika 4 ko e Lipooti Fakata'u mei he Potungāue MEIDECC, ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/20. Pea kimu'a pea tau hoko atu ki he kongā 'asenita ko eni tuku atu e faingamālie ki he 'Eiki Palēmia, me'a mai ki he Fale.

Lipooti mei he ngaahi ngāue kuo lava e Pule'anga

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā.

'Eiki Sea 'oatu e fakamālō ki he Feitu'una ma'u e faingamālie ko eni ke u lava ai 'o fai atu e ki'i lipooti nounou ki he Falé he pongipongi ni. 'Eiki Sea 'oku 'oatu 'a e kole fakamolemole ki he Feitu'una ko 'emau tōmui mai mei 'Eua 'aneafi. Na'e ki'i 'alotāmaki pē 'a natula, pea na'e pau ai ke 'i ai 'a e feliuliuaki 'i he taimi 'o e folau mai ki Tongatapu ni, 'oku 'oatu 'a e kole fakamolemole atu ai ki he Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni. Ko e 'uhinga ia, 'uhinga ko hono toloi ko ia 'a e Fale 'aneafi.

'Eiki Sea 'oku mahino ki he motu'a ni 'e 'alu pē pea toe lahi ange 'a e ngaahi afā lalahi 'oku hanga mai mei mu'a, 'i he'etau fononga 'oku tau fai, pea 'ikai ke ngata ai 'oku toe 'alu ke lahi ange 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'e ala hoko mai, mo e ngaahi feliliuaki 'o e 'ea. Pea mo hotau ngaahi 'ataakai. Makehe mei he mahaki faka'auha ko eni 'o e KOVITI-19, 'oku tau lolotonga fehahangai mo ia, ko e māmaní 'e 'alu pē ke toe faingata'a ange pea toe lahi ange mo e ngaahi pole kehekehe tau fetaulaki mo ia 'i he kaha'au. Ko e ngaahi faingata'a kotoa ko eni ko e ngaahi me'a ia 'ikai ke tau lava 'o pule ki ai, pea 'oku 'i he tokotaha kehe ia. Me'a pē 'oku tau malavá 'e he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Fale ni, fiema'u pē ke tau toe vāofi ange pē mo hotau 'Otuá, hangē ko e lotu māfana 'oku tau fanongo ki ai 'i he pongipongi ni. Pea toe fiema'u pē ke tau toe fakafefeka ange 'etau lotu mo e 'aukai fakafāfili, fakasiasi, makehe mei he'etau lotu mo e 'aukai fakafonua fakamāhina. Pea me'a pē ia te tau hao ai mei he ngaahi faingata'a ko eni 'oku tau hanga atu ki ai. Ka 'oku 'i ai e fakamālō atu Sea ki he Feitu'una taki lelei hotau Fale ni, pea kuo tau a'u mai ki he 'aho ni.

'Uluaki me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea, ko e tu'unga ko ē KOVITI-19 'i he'ene a'u mai ki he uike ní 'oku 'osi mahino pē mei he ngaahi ongoongó 'oku toe pē fonua 'e 9 'i māmani 'oku kei hao mei he KOVITI-19, pea 'oku ou fiefia pē ke lipooti atu e ngaahi fonua ko eni 'e 9 'oku kau ai 'a Tonga ni, 'ikai toe tuku ha ivi, ka ko e toe hiki pē 'etau lotú mo 'etau 'aukai ke lahi ange, mo 'etau fakafeta'i pē 'ofa 'ata'atā pē 'a e 'Otua 'oku ne fai ki he ki'i fonua, tau fonuá, Tupou mo Hou'eiki pea 'oku tau fiefia kotoa pē ai.

Fakafoki mai mei Nu'usila ki Tonga ni hotau kakai ne tukuvaka he COVID-19

Hokó pē Sea na'e tau mai 'a e vakapuna mei *Christchurch* mei Nu'usila efiafi Tokonaki 10 'o 'Okatopá na'e folau mai ai 'a e toko teau fāngofulu mā taha, ko e toko 24 ko e kakai fefine, pea toko 117 ko e mātu'a tangata. Nofo 'a e toko 102 'i Hotele Tano'a pea ko e toko 39 'i *Camp* Taliai, fakataha pē mo e kau *frontliners* 'e toko 23 'i Tano'a, toko 13 'i *Camp* Taliai, kātoa 'a e toko 141 ko eni Sea, na'e tesa KOVITI-19 pea 'oku nau hao kotoa pē he KOVITI-19, te nau nofo *quarantine* 'aho 'e 14 pea hoko atu ki he 'aho 'e 7 *quarantine* ki honau ngaahi 'api taautaha. 'Oku tokolahi 'iate kinautolu ko e omi hotau ngaahi 'otu motu mei ...

<005>

Taimi: 1031-1036

'Eiki Palēmia: ...Tokelau pea ko ia ai 'e fai 'a e fakakaukau fakalelei ha feitu'u fe'unga ke nau nofo ke nau nofo ki ai he taimi ko ia 'o e *quarantine* ki honau ngaahi 'api.

Lava foaki kī 'api 27 he langa afā e Pule'anga

'Eiki Sea na'e lava foki 'a e he ho'atā Pulelulu uike kuo'osi 'a hono foaki atu 'a e kī 'e 27 ki he ngaahi fo'i fāmili 'e 27 fakakātoa 'i 'Eua mo Tongatapu ni he ngaahi fāmili na'e uesia he afā ko *Gita* pea pehē foki mo Hāloti. 'A ia ko e kakato eni e fo'i fale 'e 100 fakakātoa na'e lava ke langa mei Tisema 2019 ki 'Okatopa 2020. 'I he taimi tatau 'oku kei tu'u ma'u pē 'a e taumu'a 'a e taumu'a ngāue 'a e Pule'anga ke kakato ha fale 'e 200 ki Tisema 2020. Ko e tu'u ia 'a 'etau langa fale afā he taimi ni pea mo e ngāue ke fakahoko he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi mo 'enau kau ngāue hoa ngāue mo e ngaahi kautaha langa 'e toko 50 pea toe lava ai ke toe fakaivia ange ai kinautolu pea toe fakangāue'i mo e fu'u kakai tokolahi 'aupito ke nau ma'u mo'ui mei ai.

Lava ngaahi ngāue he tafa'aki Takimamata vahefonua 'Eua

Ko hono 4 pē Sea 'i he taimi tatau foki 'Eiki Sea. Na'e kamata 'i he vahefonua 'Eua 'a e 'a'ahi mo e sivi he Tonga *Beautiful* na'e lele foki ai ngaahi fe'auhi talēniti, fe'auhi lau maau, fe'auhi tau'olunga, pea pehē foki mo e fe'auhi sivi hiva fa'u fo'ou pea na'e fiefia e kāinga 'o e Fungafonua pea pehē foki mo e kakai Tonga hono kotoa pē nau mamata ange he *TV* pea mo e ngaahi *livestreams*.

Huufi holo Malau 'i 'Eua

5 'Eiki Sea 'ikai ke ngata ai. Sea na'e lava hono huufi 'a e holo ko ia Malau 'i 'Eua pea ko e taha foki eni he holo fakakolo na'e uesia he afā ko *Gita*. Pea na'e te'eki ai lava ha ngāue ki ai

ko eni kuo fiefia ke fakahā atu kuo lava lelei e ngāue ko eni hoa ngāue ‘a e Pule’anga mo e Pule’anga Siapani mo e ngaahi kautaha tokoni fekaukau’aki mo e angamaheni hangē *IFAD* mo e *MORDI* Tonga *Trust* pea kuo lava e ngāue ko eni pea kuo fiefia e kakai kotoa pē he Fungafonua.

Faka’ilonga’i kamata Va’a Poate Ma’u Mafai ‘i ‘Eua

Ko hono 6 Sea na’e toe fiema’u foki ke faka’ilonga’i ke kamata e Va’a mo e Poate Fakamafai ‘o e Veve ‘i ‘Eua pea na’e faka’ilonga’i mo ia ‘o lava lelei he Tokonaki ai pē. Pea kuo ‘osi ‘i ai honau ongo ‘ofisi fo’ou ‘i ‘Eua pea pehē foki ki he’enu kau ngāue ke kamata ‘a e ngāue fakalalakaka ko eni ‘i ‘Eua.

Lava mo e polokalama ‘a’ahi ngoue vahefonua ‘Eua

Ko hono 7 Sea na’e toe lava lelei foki mo e ‘a’ahi ngoue ‘a e motu’a ni pea mo e Hou’eiki Kapineti he ngaahi ngoue’anga ‘i he kāinga ‘Eua pea na’e fu’u faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e ngoue ‘a e kakai ne kau au ai foki mo e ngoue kava lahi pea toe faka’ofa’ofa ‘a e ngaahi toutu’u kava ‘a ‘Eua pea pehē foki mo e tangata ngoue mo fa’a lahi taha ko eni ko Manase Siua mei ‘Eua. Na’a mau toki ‘ilo ai tā ko e kava tonga ‘oku ‘i ai hono fakalalakalasi kehekehe pea ‘oku ‘i ai e fiefia ‘i he mahino ki he motu’a ni ‘a e mahu’inga ke tau teke ‘a e ngoue mo e tō kava he ko e pa’anga lahi ‘aupito ‘e ma’u mei ai. Kae tautautefito ki he lava hono fakamāketi’i ki muli ke hoko ko e me’akai. Pea ‘ikai ke hangē ko e founa fakamāketi angamaheni ‘o e kava tonga he taimi ni. Kapau te tau lava ‘o fa’u ha lao ‘o e kava tonga pea ‘e toe falala’anga ange ‘a hono fakamāketi’i ke mahino ‘oku tu’uloa mo tolonga ‘a e māketi ‘o e kava tonga ‘i Tonga ni ‘i he fakamāketi ‘o e me’akai.

Fakaola ngaahi matavai ‘e 3 ‘i ‘Eua

Ko hono 8 ‘Eiki Sea na’e toe lava foki hono fakaola mo e ngaahi fo’i matavai ‘e 3 ‘o e ngaahi matavai fo’ou ne keli ‘i lalo fonua ‘i ‘Eua he Poate Vai, pea ko e taha ia ha ngāue mā’ongo’onga mo’oni ‘e lava ke toe ma’a ange e vai ‘oku ma’u ‘e he kakai ‘o e Funga Fonua he ko e taimi ni ‘e toki ngāue’aki ‘a e ngaahi vili ko eni he taimi ‘e maha ai ‘a e matavai ‘i ‘olunga. ‘A ia ‘oku lolotonga ngāue’aki he kāinga. Ko e vai vili ko eni na’e faingata’a...

<007>

Taimi: 1036-1041

‘Eiki Palēmia : ... ko e vili ko eni na’e faingata’a he na’e ‘alu hono vili’ona ki he mita ‘e 100 tupu pea toki a’u ki he vai. ‘Ikai ke hangē ko Tongatapu ni ‘oku vili pē he mita ‘e 20 tupu pea a’u ki he vai ka kuo lava e ngāue. Na’a mau ki’i inu ai ‘oku fu’u melie ‘aupito pea ma’a.

Katoanga’i ‘Eua hokosia ta’u 10 kakato fakalelei fakapolitikale he fonua

Ko e 9 ‘Eiki Sea, ne toki katoanga’i makehe ‘i ‘Eua ‘a e hokosia ‘a e ta’u 10 mālō ‘o e kakato ‘o e fakalelei fakapolitikale he me’a’ofa ne fakakoloa ‘aki ‘a e Tama ko Siaosi Tupou V ‘i he 2010 mo Ha’a Moheofo ‘a e kakai ‘o e fonuá, ‘aki ‘Ene momoi mai ‘a e kongā hono mafai ke ‘inasi ai e Tonga kotoa pē, pea ko hono ta’u ‘aki eni ‘e 10 mālō. Pea na’e fai hono faka’ilonga’i ‘i ‘Eua

mo e kakaí hono kotoa. Pea 'oku ai 'a e fiefia makehe, ko e lava ke tau fakahā 'etau hounga'ia ki he Fale 'o Ha'a Moheofó, he fu'u 'ofa lahi kuo tau lave ai 'a e Tonga kotoa pē.

Foaki ngaahi pale fakalangilangi ki he kau ngāue lavame'a mo faitonunga 'i 'Eua

Ko e 10 'Eiki Sea, na'e toe fakahoko foki 'i 'Eua ai pē 'a hono kamata'i 'a e fuofua foaki atu ki he kau lavame'a e kakai tōnunga 'enau faifatongia, kakai na'e 'aonga ki he fonua mo e Pule'angá, kakai na'a nau li'aki mo'ui, mo mo'ui feilaulau ma'a 'Eua mo Tonga hono kotoa. Pea na'e foaki atu ai 'a e ngaahi pale fakalangilangi faka-Palēmia ko e *Prime Minister's Award* ki he toko 103 fakakātoa 'i 'Eua ke nau 'inasi ai 'i he ta'ú ni. 'A ia na'e 'uluaki kamata 'i 'Eua 'a e *Prime Minister's Award*. Ko e *award* ma'olunga taha ia kuo foaki atu 'e he Pule'angá mei he motu'á ni ko e Palēmia. 'A ia 'oku makehe pē ia mei he ngaahi mētali fakalangilangi 'a e Tama Tu'í mo e Pule'angá mo e Fonuá. 'Oku kehe pē ia he ko e Tama Tu'í pē ia 'oku mafai ke fakahoko iá. Pea 'e toe hoko atu ai ki Ha'apai, Vava'u, Ongo Niuá 'i he kaha'u vave maí.

'Aukai fakafonua mo e pō lotu ngaahi siasi 'i 'Eua

'Eiki Sea, ko hono faka'osí leva 'a e lotu pea mo e 'aukai fakafonua pea pehē foki ki he pō lotu mo e pō hiva fakavahefonua 'a e kotoa 'o e ngaahi siasi kotoa pē 'i 'Eua. Pea na'e fakamāfana 'aupito pea toe fakalaumālie 'aupito, pea 'oku tokoni kotoa eni ki he'etau tau'i 'a e mahaki faka'auha ko eni ko e KOVITI-19, 'etau tu'u fakataha ke tau lotu mo 'aukai fakafonua ke tau kei hao pē 'a Tonga pea 'oku tau fakafeta'i ai. 'Eiki Sea ko e ki'i lipooti pē ia ke ke mea'i 'e he Feitu'una mo e Hou'eiki 'o e Falé ni. Fakamālō atu he ma'u faingamālié 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá he lipooti mai ki he Falé ni. Me'a mai Tongatapu 1 pea toki hoko mai 'a Tongatapu 9.

Tokanga ko e li'aki fakataha ko e ta'efaka'apa'apa ia ki he Fale Alea

Siaosi Pohiva : Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpelé kae 'uma'ā e kau Hou'eiki e Kakaí. Tau fakafeta'i hangē ko e lotu lelei 'o e pongipongi ko eni, kei tauhi pē tautolu neongo 'etau hē takai holo mama'o mei hono finangaló. Sea, faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Palēmiá pea mo e lipooti kuo tukumai 'o tau me'a ki ai he pongipongi ni, me'a mai ki ai e kakai e fonuá. 'Oku 'i ai e me'a 'oku ou hoha'a ki ai 'e Sea, ko e tu'o 2 eni hono toloi ho Falé pea ko e 'uhingá ko e lahi taha 'a e mama'o 'a e Hou'eiki Minisitā. 'Oku ou lau 'e au ko e anga ta'efaka'apa'apa lahi ki he Falé 'Eiki Sea. Mālō pē kuo kole fakamolemole 'a e 'Eiki Palēmia pea 'oku 'ikai ke pule ha taha ki natula ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea ki'i fakatonutonu e Fakafofongá.

Siaosi Pohiva : Sea ko e lave 'a e 'Eiki Palēmiá fekau'aki mo e ...

'Eiki Sea : Fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko u kole ki he Fakafofongá ke fakamolemole ko 'eku fakatonutonu e Feitu'una. Ki'i me'a ki he Konisitūtoné ko e fatongia ia 'o e Seá kupu 69 'o e Konisitūtoné mafai ia 'o e Seá 'o kapau 'oku 'i ai ha taha he Falé ni a'u ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki

Minisitā 'oku anga ta'efaka'apa'apa ki he Falé ni 'Eiki Sea. Me'a ki he kupu 69 kae 'oua te ke hanga 'o tukuaki'i 'o pehē 'oku anga ta'efaka'apa'apa e 'Eiki Palēmiá. 'Oku ke me'a ki he me'a 'oku ne lipooti maí..

Siaosi Pohiva : Ko e li'aki 'a e Falé me'a ia 'oku ui ko e anga ta'efaka'apa'apa.

'Eiki Minisitā Ngoue : Me'a ki he kupu 69...

<008>

Taimi: 1041-1046

'Eiki Minisitā Ngoue: ... kapau leva 'oku fai ha poaki, pea 'oku 'uluaki fai 'aki eni ko e tu'utu'uni ia kae 'oua te ke hanga 'o tukuaki'i ...

Fehu'ia 'ave lau kilu ki he Uike Takimamata & 'ave fakama'u 'aukai fakafonua fai ki 'Eua

Siaosi Pohiva: Sea 'oku ou fehu'ia lahi hono 'ave ko e fakamole ko eni hono 'ave e uike takimamatá, fai e lotu fakama'u 'aukai ki he Funga Fonuá ko e lau kilu ia 'oku lau kilu e fakamole ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kapau 'oku 'i ai ha 'ū me'a ...

Siaosi Pohiva: Ko e anga ta'efaka'apa'apa ia ko u 'uhinga ki ai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kapau ke mea'i ha me'a kau ki he me'a ko eni.

Siaosi Pohiva: Tolo'i hotau Fale kae fai 'enau polokalama ...

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fa'ahinga 'ulungāanga eni ia he 'ikai ke tau sai ai e fonua ni. Me'a ko e loto tāngia eni ko e fakahā atu e me'a 'oku totonu ke fai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga.

Siaosi Pohiva: 'Oua 'e ō mai 'o 'ai' ai noa'ia heni ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oua te ke me'a heni 'o 'ai noa'ia he 'oku 'ikai ke ke mea'i e founa ngāue he Fale ni. Me'a ki he Konisitūtone pea mo e tu'utu'uni.

Siaosi Pohiva: Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Lolotonga e 'osi 'etau lotu lelei 'oku ke fai e fa'ahinga tō'onga, 'uluaki feinga ke 'uhinga ke tau anga faka'apa'apa Sea 'i he Fale 'Eiki ko eni.

Siaosi Pohiva: Fai mo e 'a'ahi ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e hā hono palopalema?

Siaosi Pohiva: 'Ikai ke tukuange māa' imoa 'Ene 'Afio ke 'alu lelei.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku kātōi e fonua kotoa 'o tau ngāue ...

Siaosi Pohiva: Lolotonga e tali he fonua ni ki he fiema'u vivili ngaahi fiema'u vivili kae fakamole ō 'o fai e 'ū polokalama 'ave mo e lotu 'aukai, ko e hā 'oku 'ikai ke fai e me'a ko ia he fonua ni? Fai 'i Tonga ni, Tongatapu ni pea 'omai ha falelotu, na'e me'a e Hou'eiki uike atū ke fai ha falelotu e lotu 'aukai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Kole mu'a Sea ki he Fakafofonga ke tuku e fa'ahinga me'a ko ia, 'o ke mea'i 'oku mau pou pou'i ho teuteu ke fai e ako 'a e Feitu'una ki he teu tuitui 'a e kakai fefine 'i Kolomotu'a me'a ia 'oku tonu ke pou pou'i.

Siaosi Pohiva: 'Oku ou lolotonga pou pou'i e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Io te u totongi e taha he fānau sikolasipi 'oku te'eki ai ke ke 'ai 'o tuitui ...

Siaosi Pohiva: Mālō 'oku ou fakamālō atu au ia kapau te ke totongi.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a e ongo Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakatonutonu ko e ma'u pe tokolahi e Fale 'oku hoko atu ngāue Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonu atu pē 'a'aku ia Sea ko e pehē 'oku li'aki e Hou'eiki Pule'anga pea toloi ai e Fale Sea, Sea ko 'eku fakatonutonu ko e *quorum* ko 'ene ma'u pē pea fai e ngāue. Ko e tu'utu'uni ia Sea. 'Oku 'ikai ke pehē ia ke li'aki e tēpile ko ē pē ko e tēpile ko ē pē ko e tepile ko 'ene ma'u pē fika kuo ngāue e Fale Sea. Ko e poaki 'oku ngofua. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atu kinauá 'oku fakalao pē ngāue kotoa ko ē na'e fai pea na'e tali pē 'e he Feitu'una. Ko e pongipongi ni 'oku tukuaki'i 'a e Hou'eiki ko ē ka na'e 'osi fai pē poaki ki he Feitu'una Sea. Ko 'eku fakatonutonu ia Sea na'e 'osi fakangofua pē he Feitu'una ke fai e ...

Siaosi Pohiva: Mālō ho fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'A e folau ko eni Sea.

Siaosi Pohiva: Uike kuo 'osi me'a mai e Hou'eiki kakato mai e Hou'eiki tēpile ko ē 'i heni pea mo e kau Fakafofonga e Kakai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kātaki fakamolemole mu'a ko e me'a ē 'oku ui ko ē ko e anga faka, ta'efaka'apa'apa ko 'eku fakatonutonu atu ke 'uhī ke fakahoko mai ko e ngāue na'e fakalao pe.

Siaosi Pohiva: Sea lolotonga tatali mai 'a Ha'apai he fiema'u vivili he Hala Holopeka ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Siaosi Pohiva: Ki'i kilu ko eni 'oku fai 'aki e fakamole ō ki 'Eua meimei lava ai ha ngāue ia Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea ko e Vahefonua 'Eua 'oku 'ikai ke na toe kehekehe mo e

vahefonua kapau te tau ‘alu ‘o lau ngāue. Ko e ngāue ‘oku ‘i ai e feitu’u ‘oku pau ke kamata mei ai. Vivili mai moutolu ‘i Ha’apai ko e polokalama eni ‘a e Pule’anga ke fai ki ‘Eua pea hā te tau nofo ‘o lau ngāue?

Siaosi Pohiva: ‘Oku lolotonga, ko hotau patiseti fe’amokaki ‘i he ta’u ni pea na’e tonu ke fakapotopoto e fakamole.

’Eiki Minisitā Polisi: Sea ko ‘eku fakatonutonu na’e ‘osi tali ‘e he Pule’anga e patiseti ko eni. Ko e fe’amokaki ...

Siaosi Pohiva: Minisitā pea na’e tonu ke tau faifakapotopoto kapau na’e tali.

’Eiki Minisitā Polisi: Ko e faifakapotopoto eni ‘oku tau ‘i heni.

Siaosi Pohiva: ‘I ai e polokalama ō ō mo e uike takimamata fai mo e ngaahi foaki pale mo e me’a kātoa ...

’Eiki Minisitā Polisi: Ngāue’aki mu’a e fakatonutonu ‘i he’ene ‘uluaki lāunga ko ‘ene ‘uluaki lāunga ‘o pehē ‘oku maumau’i ‘e he Pule’anga e Fale ko e fakatonutonu atu na’e fai e poaki pea na’e fakangofua ‘uluaki ia. Ko e polokalama ngāue Sea me’a kehe ia.

Siaosi Pohiva: Sea ‘aneafi fo’i Minisitā pē ‘e taha na’e me’a heni. ‘Ikai ke ‘asi mai ha Hou’eiki Minisitā heni ...

’Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Siaosi Pohiva: Nau kei nofo atu nautolu ‘i ‘Eua.

’Eiki Minisitā Polisi: Sea, ko e kole ki he Fakafofonga ki’i fakamokomoko he ‘oku ke mea’i ko e ta’u kuo ‘osi ko e ta’u ia na’e lahi taha ai e ‘ikai lele e Fale Alea ‘o Tonga ...

Siaosi Pohiva: Na’e ‘ikai ke u ‘i heni au ...

’Eiki Minisitā Ngoue: ‘Ikai ke ke ‘i heni ka ke mea’i ‘oku ‘ikai ko e Pule’anga pē ko eni ka ‘oku ke tukuaki’i ko e Palēmia ‘o e ‘aho ‘aneafi ko ia na’a ne fai ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘Eiki Sea mo e Feitu’una Sea.

Siaosi Pohiva: ‘Eiki Minisitā nofo, nofo mai ki he’etau talanoa ko eni ko ‘etau talanoa eni he li’aki e Fale Alea kae ō ‘o fai e fakamole ki ‘Eua.

’Eiki Minisitā Ngoue: Ko e hā ho palopalema?

Siaosi Pohiva: Ko ‘eku palopalema ko e fakamole noa’ia fu’u patiseti ko eni.

’Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Siaosi Pohiva: Fe’amokaki.

’Eiki Minisitā Ngoue: Kole atu mu’a ki he Fakafofonga ke tuku e fa’ahinga tō’onga.

<009>

Taimi: 1046-1051

Mo'ale Finau:... kau ki'i tokoni atu ki he Minisitā ko eni. Sea tapu mo e Feitu'una...

'Eiki Minisitā Ngoue: ...mo e fakapiko, tuku ho'o fakapiko Fakafofonga fika 1.

Mo'ale Finau: ...tapu mo e Hou'eiki 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai 12.

Fokotu'u ke ngāue'aki mafai Sea ke lea tahataha kau mēmipa he Fale

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea ke ngāue'aki pē ho mafai ke tukuange mu'a ke na lea tahataha, me'a tahataha 'ai miniti 'e 10 ko ē 'osi ia ha'u e miniti 'e 10 ko ē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko e lao ia e Fale ni kuo pau ke te miniti 'e 10, he'ikai ke tu'u hake pē ha taha ia 'Eiki Sea 'o hū mai 'o 'ikai ko e, ko e fakatonutonú mahino lelei ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ako: Ko ia, ko e toe fakatonutonu Sea.

Mo'ale Finau: Pea 'oku ou kole atu 'Eiki Sea ki he Feitu'una ke ke 'omai ke tau lea tahataha.

'Eiki Sea: Me'a mai Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ako: Ko e fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonú Sea ko hotau Fale ni tau 'osi femahino'aki kotoa pē 'oku te lea tu'o taha pē he Fale Alea, ko 'ene 'ova he tu'o taha ko e Feitu'una pē te ke fakangofua mai, 'oku 'osi 'ova he tu'o taha, me'a 'e taha tau toe tuku atu pē ki he Feitu'una ke toki fa'iteliha pē Feitu'una Sea. 'Ai pē ke ki'i fakamokomoko pē kau Fakafofonga, ko e fu'u 'aho fo'ou eni mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Nōpele fika 'uluaki Ha'apai.

Angamaheni ke toloi e Fale koe'uhi ko ha fatongia pe polokalama e Pule'anga

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā pea tapu mo e kau Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Sea ko e tokoni atu pē 'a e motu'a ni ia ki he me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki. 'Eiki Sea na'e 'osi fai e tu'utu'uni 'a e Feitu'una ki he fekau'aki mo e kaveinga ko eni 'i he 'aho, na'e 'i ai pē 'aho he uike ni 'ikai ke u, ka na'e 'osi fai ho'o, na'a ke toe fai taliui, na'e toe fai tu'o 2 'etau taliui he 'aho 'e taha, pea na'e toe hoko pē me'a tatau pea na'a ke me'a mai pē 'e fai e ngāue 'a e Feitu'una ki he ngaahi fekau'aki mo e kaveinga ko eni Sea, Ka ko e me'a 'oku ou fie lave atu ki ai Sea mo tokoni atu ki he Feitu'una, ngaahi ta'u ko eni, tau pehē pē ko e ngaahi Pule'anga ko eni 'e fīha kuo hoko mai, ko e me'a angamaheni eni Sea 'i he Fale Alea 'o Tonga, ko e me'a angamaheni eni 'a e fa'a toloi e Fale Alea ko e 'uhingá ko e Hou'eiki e Pule'angá. Ko e hā hono 'uhingá Sea, ko e *Executive* he ko nautolu 'oku nau tataki 'a e fonua ni Sea. Pea 'oku 'ikai ko ha pehē ia ko e Pule'anga ko 'eni pē na'e toki fakahoko ai e me'a ko eni Sea.

‘Oku ‘i ai pē e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’angá ‘oku nau fakahoko ki ha ngaahi me’a ‘oku lolotonga pē lele ‘a e ta’ú ia ‘oku nau fakahoko ke fai, pea ‘oku fakahoko pē ia, ka ‘oku mo’oni pē ‘a e me’a ‘a e, ‘oku hoha’a ki ai e Fakafofongá ka ko e poini pē ‘oku ‘ohake ‘e he motu’a ni ia ko e kaveinga ko eni na’e ‘osi fai e tu’utu’uni ki ai, he ‘oku mo’oni na’e hokohoko mahalo ki he ‘aho ‘e 2 pē 3 ‘a e ‘ikai ke ma’u ‘e *quorum* pea na’a ke ‘osi toe fakahoko e taliui tu’o 2 he ‘aho ‘e taha, pea ‘osi ko ia pea ke fakahoko mai te ke ngāue’aki e ngaahi kupu, ‘oku ‘i ai pē e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fale Alea fekau’aki mo ia.

Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea kuo ‘osi lava ia, ka ko e me’a pē ‘oku ou fakamanatu atu Hou’eiki ke tau fakamokomoko pē ko e me’a angamaheni pē eni ia pea ko e me’a ia ngaahi ta’u lahi ia, ‘oku ‘ohovale pē ‘oku puli kātoa e Pule’angá ia ko e hā? ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi, ‘a e me’a ia ‘oku fakahoko, ko e tu’utu’uni ia ‘a nautolu ko e me’a ia, ko e tu’utu’uni ia ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia.

Sea, na’a ke me’a he konifelenisi ki Ha’apai na’a tau ‘i ai mahalo ko e 2015 pē ko e 2016 na’e ‘i ai e motu’a ni, ‘osi kātoa e ‘ū me’alele ‘a e Pule’anga ki ai, ‘osi kātoa mo e Hou’eiki Minisitā ki ai, ‘osi kātoa mo e kau *CEO* mo e kau ngāue mahalo na’e ‘osi, mei ‘osi kātoa e meimei pēseti ‘e fiha ia, ko e anga ia ‘e tu’utuuni ‘a e ngaahi Pule’anga mo ‘enau me’a ‘oku nau mahu’inga’ia ai. Ka ‘oku mo’oni pē mahalo ‘oku ‘i ai ha’anau to’o ha Hou’eiki ‘oku nau lotomamahi he ngaahi me’a pehē ni, ka ‘oku ou tui Sea, tau fai pē ‘etau ngāue mo ngāue’aki pē ‘etau tu’utu’uni ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hoko ngāue’aki ‘e he Feitu’una e, pea na’a ke ‘osi me’a ki ai te ke ngāue’aki e tu’utuuni ka to e hokohoko mai e ngaahi me’a pehē ni, pea ‘oku ou, ‘ikai ke u fie ‘ai ‘e au e me’a ko e ‘ohake pē ngaahi loto ko ē ‘oku mahalo ‘oku ‘ai’ai loto ta’efiemālie he ngaahi me’a ko eni, ka ko ‘eku fakamanatu atu pē ‘aku Sea e ngaahi me’a angamaheni e Fale, ko e, ka ko e mo’oni ia ko e meimei ko e ‘ikai ke ma’u e *quorum* e Fale ni, ‘ikai ko e ta’u ni pē ia, ta’u kuo ‘osí, ta’u ‘e 5 kuo ‘osí, ta’u ‘e 10 kuo ‘osí, ka ko e natula ia e Fale ni ko e ‘ikai ke ma’u e *quorum* ko e tepile ko ē, ka ko nautolu ‘oku nau tataki e fonua ni ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi me’a ‘oku fakahoko, ka ko ‘eku ‘ai atu pē eni kuo ‘osi atu Sea.

Ka ‘oku ou tokoni atu pē ‘aku ke tukuange mu’a ‘etau ngāue he na’a ke ‘osi faitu’utu’uni koe fekau’aki mo e me’a ko eni, pea ‘oku ou tui te ne hokohoko atu ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea, ka tau hoko atu, mālō ‘aupito.

Siaosi Pohiva: Mālō, Sea fakamolemole pē ka u ki’i fakahoha’a faka’osi atu. ‘Oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu’una Sea.

‘Eiki Sea: Sai pē Tongatapu 1 kuo ‘osi mahino mai ho’o poini kae faka’osi mai ho’o me’a...

Siaosi Pohiva: Fakamolemole atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki pehē kuo ngali fū’u tō ki tu’a ha lea he pongipongi ni, ‘oku ou kole fakamolemole atu. Ko e anga ia hono mamahi’i ‘etau ngāue.

<005>

Taimi: 1051-1056

‘Eiki Sea: Tongatapu 9

Hoha’a ki he lahi li’aki hou’eiki Mēmipa Kapineti he Fale Alea

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, Tapu mo e 'Eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kaungā Fakafongā. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi hangē ko e lotu lelei kuo fakahoko 'e Vava'u 14 fakakoloa kuo fai ma'a Tonga kei vilingia e fuka he funga taua pea kuo toka mālie e me'a kotoa pē hotau Pule'anga ni. Sea na'a ku nofo 'o hoha'a ki he pehē ki hotau Fale Alea mahino kiate au 'a e ngaahi feme'a'aki ka ko u fakatokanga'i 'oku fu'u lahi hono li'aki hotau Fale Alea. Ko 'aneafi ko e Minisitā pē 'e taha na'e me'a mai Minisitā Ako ka ko 'eku ...ko e fa'a taimi 'e ni'ihi pongipongi 'oku 'ikai ke ma'u e *quorum* ia pea toe toloi miniti 'e 15 pea fai atu 'o ma'u pea hoko atu 'a e Fale Alea a'u ki he ngaahi 'aho 'e ni'ihi he ho'atā 'oku te'eki ke fai ha Fale Alea ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu atu. Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale ko u fokotu'u atu Sea tau ngāue pē 'o fakatatau ki he'etau tu'utu'uni ngāue pea hoko atu ā ki ha me'a he 'oku 'i ai e tu'utu'uni ngāue 'oku tau muimui ki ai pea ko 'etau muimui pē ki ai tau fiemālie hotau Fale. Me'a atu pē ki he kupu 23 'etau tu'utu'uni. 'Oku 'i ai e ngaahi fakangofua ai mālō 'Eiki Sea.

Penisimani Fifita: Mālō Sea 'oku mahino pē ki he motu'a ni 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni, ka ko e fakahoko atu pē e hoha'a mei he tēpile ko eni pea 'oku ou 'amanaki lelei pē 'oku mou laumālie lelei mou me'a mai pē. 'Oku mahino 'aupito pē 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue pea mo e Konisitūtone pea mo 'etau tu'utu'uni, ka ko e hoha'a atu e tēpile ko eni fu'u lahi hono li'aki 'etau Fale mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ki'i faingamālie pē ke u ki'i lave Sea.

'Eiki Sea: Ko ia tuku atu ho faingamālie ko e 'Eiki Minisitā Ako 'oku tali mai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea tapu pē mo e Feitu'una pea kole pē Sea ke u hūfanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki. 'Eiki Sea fakamālō pē ki he Feitu'una koe'uhí ko e kei laumālie lelei pē pongipongi ni fai e lotu, hili e lotu, ko u tui na'e ma'u kotoa e Hou'eiki e laumālie na'e lotu he Fakafongā Fika 14. Ko e anga ia 'etau ngāue 'Eiki Sea 'oku 'ohovale pē kuo ofongi kitautolu hangē ko ia kuo ofongi he Fakafongā Fika 1, pea 'oku 'i ai pē 'ene totonu ta'eveiveiua ki he'ene fehu'i 'a'ana Sea koe'uhí ko e anga ia 'etau ngāue Sea. Ka ko u lotu pē Sea ke u fakamahino pea u 'ai ke mahino pea 'ai ke mo'oni pea sino e me'a 'o hangē ko e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea. Na'a ku 'ohovale lahi 'Eiki Sea. 'I ai e ta'u 'e taha 'Eiki Sea ta'u 1994 pē 93 pe ofi ki ai. Na'e hoko ai 'a e palopalema 'i he Fale ni tu'o 3 pē tu'o 4 'a e 'ikai ke me'a mai e Hou'eiki e Fale Alea ki he Fale ni. Minisitā Mo'ui pē he 'aho ko ia *Dr.* Tapa ko u manatu'i lelei na'e me'a 'i he tēpile 'o e Pule'anga koe'uhí 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi ngafa fatongia 'a e Pule'anga 'o tatau pē 'i Fale ni, tatau ki he kakai 'o e fonua, tatau fakalukufua ki he Pule'anga kotoa 'Eiki Sea, ka ko u manatu'i lelei 'Eiki Sea ko e Fakafongā mei Ha'apai 'a ia ko e Tokoni Sea ki he Feitu'una, Minisitā Polisi mo e motu'a ni na'a mau 'i Fale ni he taimi na'e hoko ai e me'a ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a na'a ku manatu'i lelei 'Eiki Sea kupu 69 ko e kupu ia na'e fai ki ai e tipeiti, kupu ia na'e fai ai e fetō'aki he Fale ni, pea lolotonga e kelesi 'a e Sea pea ko e tu'o tolu 'Eiki Sea hanga he Fakafongā Fika 1 'o tolongi'aki 'a e Konisitūtone 'a e 'Eiki Sea ko ia 'Eiki Sea, pea 'oku kei tohi pea 'oku tongi ia he fonua ni 'Eiki Sea. Ko e taha ia he 'ulungaanga ta'efaka'apa'apa 'oku ou sio pea vakai hoku poko'i mata 'i he taimi na'a ku ako ngāue ai 'i he Fale ni ki ha taha Mēmipa he Fale ni ko 'ene hanga 'o tolongi'aki e Konisitūtone 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'Eiki Sea.

Tokanga ki he lahi ngaahi polokalama faka-Kapineti kuo toutou toloi ai Fale

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i tokoni pē mu'a Sea kapau 'e laumālie lelei 'a e 'Eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, mālō e laumālie 'a e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Nōpele kaungā Fakafofonga 'Eiki Sea. 'Oku ou tui mahalo ko e kaveinga ko eni kuo ma'ala'ala. 'Eiki Palēmia mou kātaki pē. 'Oku 'i ai pē 'emau tokanga atu ko hono 'uhinga he 'oku lahi e ngaahi polokalama fakafonua 'oku tau anga ki ai kuo kaniseli kau ai 'a e...

<007>

Taimi: 1056-1101

Mateni Tapueluelu : ...māa'imoa ki he 'a'ahi ngoue, Uike Heilala, Takimamata kaniseli kotoa ko e 'uhingá ko e vailasí. Ka 'oku mau tokanga'i 'oku 'i ai 'a e polokalama fo'ou 'oku 'asi hake 'a ia ko ho'omou 'a'ahi holo ko e Kapineti. Pea 'oku mau nofo 'o tokanga ki ai mo 'ene anga 'ene kaunga ki he'etau ngāue faka-Fale Aleá pea ko eni kuo fakaongo atu, ko u tui mahalo kuo 'osi mahino ia.

Taukave 'ikai hala 'a e mama'o Kapineti mei he fakataha Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi : Sea kātaki pē mahinó Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē. Ko 'eku fakatonutonu atú 'Eiki Sea 'i he kupu ko ē 27. Kuo pau ke ma'u 'e he Mēmipa kotoa 'a e ngaahi fakataha 'a e Fale Aleá, tukukehe ha Mēmipa kuo tali 'e he Fale Aleá ha'ane poaki. Ko e me'a kehe 'aupito Sea 'a e ngaahi polokalamá pea mo e tu'utu'uni 'a e Falé Sea. Tukukehe kupu 23...

Mateni Tapueluelu : Mahino 'a e fakatonutonú ia Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : Ka ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a atú Sea he 'oku 'ikai ke fekau'aki 'a e me'a ko eni 'oku 'ohake he Falé he pongipongi ni Sea mo e tu'utu'uni ngāué.

Mateni Tapueluelu : 'E Hou'eiki, 'oku ou kole atu pē Sea 'oku mahino e fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Polisi : Tali si'i mu'a Sea he ko 'eku fakatonutonú 'oku fai ki he Seá. Ko e fakatonutonu he Falé ni 'Eiki Sea ko e Feitu'una pea 'oku aofangatukú. Ko 'eku fakatonutonu atú na'e 'ikai ke hala 'a e mavahe ko eni he na'e 'osi fai e poaki ki he Feitu'una, pea ko e poaki 'a e motu'á ni 'Eiki Sea na'e tonu ke toki foki mai he 'ahó ni.

Mateni Tapueluelu : 'Eiki Sea na'e 'ikai ke u fakahoko ange 'e au 'oku hala.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Ikai ka ko e 'uhinga 'eku ...

Tokanga ki he li'aki fakataha Fale Alea kae o Kapineti kemipeini he 'otu motu

Mateni Tapueluelu : Ko e me'a na'a ku fakahoko atu 'e aú 'oku ai 'emau tokanga, pea 'oku na'e tonu ke mou fanongoa homau le'ó ko 'emau fakahoko atú 'oku mau tokanga ke mau nofo atu mautolu heni ka mou o moutolu 'o kemipeini he 'otu motú, mou fanongo ki he me'a 'oku mau 'oatú he ko e me'a ia 'oku tokanga mai ki ai e kakaí.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko e me'a eni 'oku tokanga mai ki ai 'a e kakaí 'oku mau faí.

'Eiki Sea : Hou'eiki mou fakamokomoko pē. 'Eiki Minisitā Polisi.

Mateni Tapueluelu : Ke kaniseli e 'a'ahi 'a 'Ene 'Afió ka mou ō moutolu 'o fai ho'omou ki'i 'a'ahi?

'Eiki Sea : Tongatapu 4, me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atú 'Eiki Sea, he 'oku 'ikai ke kaunga 'a e me'a ko ē 'oku ne me'a mai 'akí mo e poaki na'a mau faí mo e ngāué, pea na'e fakangofua 'e he Feitu'una. Kapau kuo lāunga'i ho'o fakangofuá pea 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki ai.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku tali ho'o fakatonutonú, 'oku 'i ai ho'o mo'oni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ana felāve'i,

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō.

'Eiki Sea : Ka ko e 'uhinga e poakí 'oku makatu'unga he ngaahi polokalama 'oku fakahoko 'e he Pule'angá.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Ko ia ko 'ene fehokotaki ia pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ka 'io, mo'oni na'e tali ho'omou poakí fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni Kupu 27. Ko e lāunga 'a e Tongatapu 4, ko e 'uhinga ho'omou kole poakí. 'Oku ou tui kuo 'osi mahino e 'ū tafa'akí Hou'eiki, 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā Akó ko u faka'amu ke tau hoko atu ki ai. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

'Eiki Minisitā Ngoue : ... (*'ikai ongo*)..'oku ke me'a mai 'oku 'i ai e fakatonutonu. 'Oku ke me'a ki he'emaui fetō'aki kehekehe he taimí ni 'uhingá ko ho'o fakalongolongó tapu mo e Feitu'una. Me'a mai e Feitu'una fē fakatonutonu 'oku tonú he 'oku fetō'aki e Falé he taimí ni. Pea 'oku lolotonga 'eku malangá kole mai ia ke ki'i tokoni pea u 'io atu, 'osi ko iá pea tuku 'e koe hoku taimí kae foaki ki he Minisitā Akó? Hā e fa'ahinga me'a ko ia 'Eiki Sea ko u kole atu ki he Feitu'una ke ke tokoni mai.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ke mea'i pē ko 'ene mahino pē poiní kia au ko 'ene 'osi ia 'etau taimí.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Oku mahino ki he Feitu'una 'a e kupu 69 mo e mafai 'o e Feitu'una?

'Eiki Sea : Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e hā 'a e mafai 'o e Feitu'una 'i he kupu 69?

'Eiki Sea : Kupu 65?

'Eiki Minisitā Ngoue : 69 e Konisitūtone.

Mateni Tapueluelu : Ko e me'a e ko ē 'oku ui ko e ta'efaka'apa'apá Sea, ke ne hanga 'e ia 'o fakahinohino e Feitu'una. 'Oku ke me'a mai ke u fokoutua ki lalo pea 'oku ou fokoutua au ki lalo, ka ne hanga 'e ia 'o fakatonutonu e Feitu'una Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fakatonutonu e Feitu'una Sea.

Lolotonga lele 'a e sivi kalasi 2, 4 mo 5 'i Tonga ni

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Tuku pē ke 'oatu pē ha ki'i fakamatala Sea. 'I he taimi ni Sea 'oku lolotonga fai foki e sivi fakakātoa 'a e kalasi 2, kalasi 4 mo e kalasi 5 'a Tonga ni kātoa pehē ki he ngaahi ako ko eni 'a e Pule'angá. Ko e taumu'á pē ke sio ko e hā 'a e tu'unga 'oku nau 'i ai fakalūkufua 'i Tongá ni fakalūkufua. Ko e me'a mahu'inga pē heni Sea 'oku fai 'a e lele holo 'a e kau 'ofisa 'a e Potungāue Akó 'o fai ha talanoa mo e ngaahi *PTA* 'i he ngaahi koló 'o kau pē ki he ngaahi me'a ko eni mo tali fehu'i ki ai. Ka ko e me'a 'e taha 'oku mahu'ingá Sea ko e kole ange ke nau lesisita he ta'ú ni. 'A ia ko e 'uhingá kapau ko ho'o ki'i leká 'oku kalasi 1, lesisita leva ki he kalasi 2, ke mahino pē 'e 'alu 'o ako. Mahino 'aupito pē 'a e fiema'u ia 'a e lao ko eni 2013 'e pau ke nau ako mei he ta'u 4 – 18 ka ko e fakamanatu pē kia nautolu 'a e mahu'inga ko ia ke lesisita 'enau fānaú. Kapau 'e 'osi 'a e lesisita ko eni Sea 'i Novema pē ko Tisema, mahu'inga ange...

<008>

Taimi: 1101-1106

'Eiki Minisitā Ako: ... 'i he potungāue Sea ke mau lava leva 'o sio pē ko e hā 'a e fiema'u fakafaiako ki he tokolahi e 'apiako kapau 'e lesisita ha toko 60 'e kehe ia mei ha'amau mateuteu ki ha toko 100 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito 'a e, ki he kia moutolu ko ena mātu'a 'oku fanongo mai ke lesisita e fānau he 'e lava lava ai 'o toe mateuteu ange ai 'a e potungāue hono teuteu'i ko e hā e tokolahi e kau faiako 'e 'ave ki he 'apiako fakatata ki he lesisita. Kapau 'oku 'osi 'a Tisema ia 'oku kei fiema'u pē ho leka na'e tōmui 'oku 'i ai pē me'a ko e lesisita tōmui 'oku 'ikai ke 'i ai ha tautea ai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tautea pa'anga mo e alā me'a pehē ko e founa ngāue pē ka kapau te mau 'ilo ange 'a e tokolahi 'a e 'apiako tokolahi e ki'i fo'i kalasi 'e lava lava ia he potungāue 'o fai lelei ange hono fatongia 'o vahevahe atu hano tokolahi fe'unga 'a e kau faiako ko e 'uhinga pē fakahoko lelei honau fatongia ko e me'a pē ia 'e taha Sea 'oku mahino ke fakamahino'i pē ki he mātu'a mo e kau tauhi fānau 'a e mahu'inga ke 'omai 'enau fānau 'o lesisita mo 'omai 'o ako. 'Io 'oku 'asi ia he lao pau ke 'omai nautolu ta'u 4 ki he 18 ko e talu eni he 2013 Sea 'o a'u mai ki he 'aho ni 'oku tau pehē 'oku te'eki ke a'u ha taha ia 'o faka'ilo ki he Fakamaau'anga ke mo'ua pa'anga. Ko e me'a 'oku mau fai ko e o 'o talanoa mo e mātu'a pē ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke 'omai ai 'enau fānau ke nau mahu'inga'ia hono 'omai 'enau fānau ke ako'i. Ko e me'a mahu'inga pē ia Sea 'oku fai ai e ki'i tokanga ko e 'uhinga pē ko e lele atu 'a e mātu'a fakatalanoa ko eni Vahe Hahake mo me'a na'e lava 'a Hihifō pea ko u fakamālō atu he talitali nautolu ko e 'uhinga pē 'i ai ha faingamālie fai ha tali fehu'i fai ha femahino'aki ki he ngaahi 'unu atu ko eni kimu'a. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e lesisita ko eni ko e kumi pa'anga 'i ha'anau tōmui mai 'ikai ko e lesisita ke mau ki'i 'ilo ange 'a e tokolahi 'o e fānau he ngaahi kalasi ke mau lava mateuteu ange hono hiki holo ko ē kau faiako ke lelei ai 'a e fakahoko fatongia ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'etau taimi kole atu ke tau mālōlō.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1126-1131

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fefakatau’aki.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, fakatapu pē ki he Feitu’una, kae ‘uma’ā e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale ni.

‘Eiki Sea ka u ki’i lavelave atu pē mu’a he ki’i me’a ko eni ...

<005>

Taimi: 1131-1136

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ‘i he ta’u 2009. Na’e foaki mai ai ‘a e finangalo ko ia ‘Ene ‘Afio Siaosi V ke, ‘o fakakau ai ‘a e motu’a ni ‘i he Minisitā Lao. Ko e Minisitā fakamuimui ia ne fakanofa ‘e he ‘Ene ‘Afio ‘i he founa motu’a. Ko e fatongia leva ko ē na’a mau kamata mei ai ‘Eiki Sea. Ko hono ‘analaiso ‘a e lipooti ‘a e komisoni na’a nau fai ‘a e fakatotolo ko ia ki he ngaahi fakalelei fakapolitikale mo e Konisitūtone pehē foki ki he...

Mateni Tapueluelu: Sea. Sea fakamolemole pē e Feitu’una. Na’e faka’amu ‘a e motu’a ni ia ke fai ha ki’i fakalavelave he me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako. Ko u ‘uhinga pē au Sea na’a ngali ko ha kaveinga kehe eni.

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: Sea ke faka’osi mu’a ‘eku ki’i fakahoha’a ‘a’aku Sea kuo ke tuku mai he koe’uhí ‘oku felāve’i eni mo ‘etau ngāue. ‘Eiki Sea pea ko e, ko e me’a ko ē na’e hoko.

‘Eiki Sea: ‘Osi pē e taimi ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ke toki hoko atu.

Mahu’inga ‘aupito ngāue ‘a ha Fakafofonga ki hono vāhenga hangē ko e ‘a’ahi ne fai ki ‘Eua

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ‘Eiki Sea kau ai mo e lipooti ‘a e ‘Eiki Tu’ipelehake mo e lipooti ‘a e Komiti Tapatolu. Ko e me’a na’e mahino ‘i he lipooti ko eni ‘a e ngaahi komiti ‘e tolu ko eni ‘a e fiema’u vivili ‘a e kakai ke ‘i ai ha’anau Fakafofonga fakavāhenga koe’uhí ko e taimi ko ē ‘o e fili fakalukufua ‘e Fakafofonga pē mei Nuku’alofa pea ‘asi pē ‘i he lolotonga e kemipeini pea puli ia he ta’u ‘e 3 toki ‘asi ‘i he keimpeini hoko. Na’e kātoa ‘a e ngaahi lipooti ‘Eiki Sea na’a nau fiema’u. ‘I he vakai ‘a e motu’a ni ki he me’a ko ia na’e fai ki ‘Eua, ‘Eiki Sea mahu’inga ‘aupito ‘a e ngāue ‘a e Fakafofonga ki he hono vāhengá ‘a e ngaahi ngāue na’e lava ‘o fakahoko mo vakai ko ē ki ai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou tui ‘oku mo’oni ‘aupito ‘aupito ‘a e kakai ‘i he’enau fiema’u ke ‘i ai ha’anau Fakafofonga tonu pē ‘i honau vāhenga, ngaahi ngāue fakalalakaka ko ē na’e fai ‘i he Funga Fonua ‘Eiki Sea mahu’inga ‘aupito ‘a e toutou ofi ‘a e Fakafofonga ki ai.

Taukave mahu'inga 'aupito ke 'a'ahi Kapineta 'o vakai ki he kakai mo 'enau fiema'u

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga 'aupito 'a e takai ko ia 'a e Pule'anga ke vakai ki he kakai mo 'enau fiema'u. Mahu'inga 'aupito 'aupito 'Eiki Sea ki he langa hake 'o e nofo 'a e kakai ki ha tu'unga kehe mei he tu'unga ko ē 'oku tau lolotonga 'i ai. Ko e me'a ko ia ko ē ki he fakamole 'Eiki Sea. Na'e 'osi tali 'e he Fale ni 'a e *budget* 'a e potungāue takitaha pea 'oku 'atā ke ngāue'aki pea 'oku ngāue'aki pē 'o fakatatau ki he fakamole ko ē 'i he *budget*, pea kapau 'oku 'i ai ha *budget* kuo ne ngāue hala'aki 'atā 'aupito 'Eiki Sea 'a e faka'ilo ia ke fai. Ka ko e fatongia ko ē ki he kakai 'Eiki Sea na'e 'i ai e ki'i lea taimi ko ē na'a mau fa'a ngāue'aki 'Eiki Sea 'i he Fale ni. Ko e me'a 'oku houhau ai 'a Taufā'āhau ko e fa'a hopo holo ko ē he siakale mo e fiekau. Tukuange pē 'a e tafa'aki takitaha ke ngāue 'o fakatatau ki he lao 'Eiki Sea pea 'oku fe'unga ia.

Ko ia 'oku 'i ai 'a e tui 'Eiki Sea mahu'inga 'aupito 'aupito ....

<007>

Taimi: 1136-1141

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : ... ke fai 'a e 'a'ahi mo vakai ki he kakai. 'Oku 'i ai e fatongia 'o e Fale Aleá, 'oku ai e fatongia 'o e Pule'angá he ko ia 'oku fakafatongia 'aki hono fakalele 'o e fonuá. Ko ia 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'aupito.

Mateni Tapueluelu : Sea ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā he'ene kei me'a na'a lava 'o tokoni fakalukufua mai. Ko e toki 'osi eni e 'a'ahi faka-Fale Aleá ko e 'a'ahi ia 'a e Fakafofongá ki hono vāhengá pea na'e kau fakataha pē 'a e Fakafofongá mo e 'Eiki Nōpelé.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: 'Io.

Mateni Tapueluelu: Ko e hā e kehe, ko e toki 'osí pē muimui atu leva e fo'i 'a'ahi ko ení mo e fo'i fakamole kehe ia. Ko e hā hono kehekehé Sea?

Taukave Pule'anga ko honau fatongia ke fakaivia ngaahi fiema'u e kakai

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o : Ko hono kehekehé 'Eiki Sea, 'oku 'omai 'a e fiema'u ko ē 'a e vāhengá ki he Fakafofongá pea ne fakahoko mai 'e ia 'i he'ene lipootí ki he Falé ni. Ko e fatongia ko ē 'o e Pule'angá, ko hono fakaivia 'a e ngaahi faka'amu ko iá ke lava fakahoko. Ko hona kehekehé ia.

Mateni Tapueluelu : Sea kātaki pē 'Eiki Sea. Ko u fakamālō atu 'Eiki Minisitā he 'oku mau ma'u e fakamatala...

'Eiki Palēmia : Sea tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea ...

Tokanga ki he 350000 pa'anga kuo fakamoleki he Pule'anga ma'a e vahefonua 'Eua

Mateni Tapueluelu : Na'e toki 'oatu e fu'u pa'anga 'e 1 kilu ki 'Eua t̄anaki ia ki he 3 kilu 5 mano ko ē na'e 'oatu ki honau vaká. Ko e tokoni pē eni.

'Eiki Palēmia : 'E 'oange pē ia ki he Fakafofongá ke lea pē ia he 'ahó ni 'o po'uli?

Mateni Tapueluelu : Pea ko 'emau fokoutua atu ko ení 'oku 'i ai 'emau fiema'u fakavāhenga 'Eiki Sea. 'Oku mau fie me'a kotoa pē.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ko 'eku 'uhingá pē 'e 'oange pē ia ki he Fakafofongá ko ē ke lea fa'iteliha pē ia 'i Falé ni?

'Eiki Sea : 'Eiki Palēmia ko e fehu'i 'a Tongatapu 4 ki he fakamalanga e 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai ha tali mei he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia : Mahino pē ia ki he motu'á ni, ka ko e taimi pē 'oku fie tu'u ai, na'e tu'o fiha eni 'eku lomi 'eku ki'i me'á ke uló ke u lea ki ai. Ko 'ene fie tu'u pē 'a'ana ia 'oku tu'u ia 'o lea. Ko e me'a ia ko ē 'oku ui ko e kemipeiní 'a ē, ko 'emau ō 'amautolu 'o fai 'a e ngāue na'e 'osi fai ki ai 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'angá ke mau ō 'o vakai 'a e kāinga 'o 'Euá. 'Osi tala pē he Konisitūtone ko e me'a ia 'a e motu'á ni. Toki tali koe ke ke hoko hake ha taimi 'o pule 'o hangē ko ho'o me'a ko ia 'oku fiema'ú ...

Mateni Tapueluelu: Ka u fakatonutonu e 'Eiki Palēmiá 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Pea ke fai e me'a ko iá.

Mateni Tapueluelu: 'Ikai ko ha kemipeini eni ia 'Eiki Sea ...

'Eiki Palēmia: Ka 'oku, pea ke ... pea ka 'ikai leva ... mo fai 'e moua mo e Fika 1.

Mateni Tapueluelu: He ko e malanga eni ia 'i Fale Alea.

'Eiki Palēmia: Mālō 'Eiki Sea.

Kole ki he Pule'anga ke ta'ofi polokalama 'aukai he ko e pau'u lotu mo e fakamala'ia kī he fonua

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Palēmia 'oku ke mea'i, ko e ngaahi pau'u 'oku mou fai he fonuá ni ko e fo'i pau'u kovi taha eni kuo mou faí ko ho'omou pau'u lotu 'aki 'a e 'aukaí pea 'e mala'ia ai e fonuá ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u ...

Mateni Tapueluelu: Ta'ofi e polokalama ko iá mo e kovi.

'Eiki Palēmia: Sea.

Lāunga'i Fakafofonga Tongatapu 4 ki he anga ta'efaka'apa'apa ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Polisi : Ko u lāunga'i atu 'a e Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu ki he'ene me'a 'o pehē 'a e pau'u 'oku fai he Pule'angá ko e anga ta'efaka'apa'apa ia 'i he Fale ko ení Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakaongo atu eni ki he Feitu'una. 'Oku ngofua pē ia 'i he Tohi Tu'utu'uni ke fai atu ha lāunga ki ha fa'ahinga tukuaki'i 'oku 'ikai fakapapau'i, ka 'oku 'alu 'a e me'a ko ení he 'eá.

Tukuaki'i ko e kemipeini mo e pau'u lotu ngāue'aki Pule'anga e 'aukai

Mateni Tapueluelu : Pea 'oku 'atā pē ia 'Eiki Sea ke fakahoko atu 'a e anga 'emau fakakaukaú. 'I he vakai 'a e motu'á ni ko e pau'u lahi eni 'oku fai he fonuá ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Osi me'a mai 'a e tēpile ko ē ke 'ave 'a e lotu 'o fai ha falelotu.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia 'eku lāunga'i atu Sea ko e tukuaki'i.

Mateni Tapueluelu: Ko e ... takai holo ko ení ko e kemipeini.

Fokotu'u pea pou pou'i fai ngāue Fale Alea ki he tukuaki'i fai 'e Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e kemipeini ena he 'oku, 'oku ke lolotonga me'a mai aí. Ka ko 'eku lāungá atu 'aku eni Sea ko u lāunga'i atu 'e au ia 'oku ne hanga 'o tukuaki'i e Pule'angá 'oku fai e pau'u 'oku 'i ai e maumau 'oku fai he Pule'angá. Fai ha ngāue ki ai 'a e Fale Alea. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.)

Kapau 'oku mo'oni pea kapau 'oku hala 'oku 'i ai leva hono ngaahi naunau 'o e Fale ni Sea. Ko e lāungá ia ka ko ē 'oku pou pou pea, ka ko e lāunga eni 'oku 'oatu ki he Feitu'una. Mālō.

Tu'utu'uni Sea tuku hifo ki he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea ke vakai'i lāunga'i 'o Tongatapu 4

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki ko u faka'apa'apa ki he me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi pea ko u tuku hifo 'a e lāunga ko ení ki he Komiti *Privilege* ke fai ha'anau ngāue ki ai. 'Eiki Minisitā faka'osi mai ho me'á toe ho miniti 'e 3.

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Mālō 'Eiki Sea. Ko u, 'i he'eku lave'i ko ē 'Eiki Sea mei he ngaahi felauaki he taimi ní kuo feme'a'aki e Fale ni ia 'oku fai atu ia he me'a kehe mei he fatongia ko ē 'oku tuku mai ke tau fakahoko 'Eiki Sea. Kole fakamolemole atu pē au ki he Feitu'una kae 'uma'ā e Fale ni. Tau foki pē ki he'etau tu'utu'uni ngāue pea tau ngāue ai pea ko u tui te tau melino pea malavalava ke langa 'a e fonuá. He ko u, na'a ku 'i ai ai au mo 'eku potungāue 'Eiki Sea. Ko e fatongia ko eni na'e fai 'e he potungāue ...

Taimi: 1141-1146

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: ... ko hono uki ke kamata 'a e *cooperative* ngoue koe'uhí ke uta atu ko ē ki muli 'Eiki Sea. Pea 'oku mahu'inga ia ki he kakai ke 'i ai ha me'a ke ma'u ai 'enau mo'ui he 'ikai ke tau kei tangutu pē 'o sio ki langi mo kole tokoni kuo pau ke tau ngāue. 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'e sai pē ke u ki'i fehu'i he Minisitā. Ko e me'a eni ko u manatu'i hake he taimi, ko e fehu'i atu pē ki he Feitu'una pē 'oku sai pē 'eku fehu'i ki he Minisitā ...

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fehu'ia e ngāue Potungāue Leipa ki he koniteina fua ngoue ne 'ave ki Nu'usila

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Minisitā Leipa fakamolemole ko 'eku fehu'i ko u manatu'i hake ko ho'o 'ai e me'a ko eni, ko fē fu'u pa'anga ho'o potungāue na'e 'ave 'o fakatau 'aki e 'ū koniteina pea 'ave ki Nu'usila ko fē fu'u silini ko ia kuo ke lipooti mai ki he Fale ni ke mea'i 'e he Sea pea mo e Fale ni ho'o ngāue 'oku fai ko eni ke toe fokotu'u pē fakakaukau hā e me'a 'oku hoko ki he me'a ko ia?

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole pē Sea ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā kapau laumālie lelei ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ko ha'aku fehu'i 'a'aku ki he Minisitā ko eni Sea 'ai ha'o tu'utu'uni he ko e Feitu'una ...

Mateni Tapueluelu: Ko e me'a Sea na'a ku 'ave 'a e fehu'i tatau ki he 'Eiki Minisitā na'a lava Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea 'oku tupu 'etau fetō'aki kehekehe ni fai mo ke me'a mai ki he 'emau me'a 'oku fai he Fale ni ...

Mateni Tapueluelu: Ko e fie tokoni pē Sea na'a ku 'ave fehu'i tatau ki he 'Eiki Minisitā...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ikai ke u fiema'u Sea ke 'omai ha tokoni mei he faha'i ko ē he ko u tokanga atu au ki he Feitu'una.

'Eiki Sea: 'Ikai ke tali e tokoni pea 'oku 'osi mahino ho'o fehu'i fakaongoongo atu e 'Eiki Minisitā ke 'omai ha'ane tali.

'Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea.

Tali ki he fehu'ia silini mei he koniteina fua ngoue ne fakafolau he Pule'anga ki Nu'usila

'Eiki Minisitā Lao Le'ole'o: Sea 'oku mo'oni pē 'a e Fakafofonga ko ia 'o Tongatapu 4 kuo 'osi 'i ai e fehu'i 'a e tohi fehu'i pea mo'oni pē mo e 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Eiki Sea ko e uta ko ē ki Nu'usila ko e *account* 'oku 'i ai e *account* ki he, 'oku 'i he *revolving fund* 'oku ngāue

talāsiti ‘aki ‘e he Pule’angá ‘oku tupu ‘a e *account* ko ia mei he uta ola ko ia ‘o e fua e ngoue ‘oku uta ki Nu’usila. Pea ko ‘eku fakatātā pē ‘Eiki Sea ko e koniteina meleni ko ia na’a mau ‘ave ‘ahi’ahi ‘i Novema ‘o e ta’u kuo ‘osi na’e ‘ikai ke ngata pē ‘i he ma’u e 20000 ‘a e motu’a ngoue, 20000 tupu ka na’e toe ponasi ia pa’anga ‘e 5000.

Ko e pa’anga ko ē mei he *current budget* ‘o e ta’u kuo hili na’e fai ‘aki ‘a e uta ki Nu’usila ‘oku mo’oni pē fifili ‘a e ‘Eiki Minisitā pea pehē pē ki he fifili ko ia ‘a e Fakafofonga Fika 4 ‘oku te’eki ai ke ma’u mai ‘a e fo’i pa’anga ‘e 133000 ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ma’u ‘Eiki Sea. Kapau ko e me’a ia ‘oku fiema’u ‘e he Fakafofongá pea mo e Minisitā ka ko 'ene tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘a e uta ko ē ki muli ‘o e fua ‘o e ngoue mo e ngāue ko ē ‘a e kakai ‘Eiki Sea kuo lahi ange ‘a e ngaahi koniteina kuo lava ‘o uta atu ‘i he vaha’a taimi ko eni e KOVITI-19 ‘i he tātaki ‘o e 2018 mo e 2019. Pea ‘oku kau ‘i he ngaahi me’a kuo fakangofua tali ‘e he Pule’anga ke tokoni’i ‘e he Pule’anga ‘a e feleti mai ko ia ‘o e ngaahi koloa mei Vava’u, Ha’apai, Niua, ‘Eua ke ‘omai ‘i he kaveinga kuo ‘i ai e kau *exporter* ‘i Tonga ni ke nau uta ki muli, kā ‘oku ‘ikai ke ‘ave pa’anga ki he kau *exporter* ‘oku alea pē ‘a e potungāue mo e kautaha vaká pea fai pē ‘a e totongi kia nautolu.

Uki e ngāue ki he uta fua ngoue ki muli

Ko e ngaahi ngoue kehe ‘Eiki Sea ‘oku pea ‘oku ‘amanaki pē ke mau ...

<009>

Taimi: 1146-1151

‘Eiki Minisitā Lao Le’ole’o: ... ‘oku hoko atu e ngāue ko eni ki Ha’apai, pea hoko atu mei ai ki Vava’u, ke fai ‘a e feinga ke ma’u ha me’a, neongo ‘a e lahi ko ē ‘ū koniteina ‘Eiki Sea na’e ‘i ai e fakakaukau ia ‘e sai ange ‘etau tu’unga fakapa’anga, kae ‘alu ko ē ki ‘olunga ‘etau *export* toe ‘alu ki ‘olunga mo e *import* ia, toe ‘alu ia ke toe lahi ange, ‘a ia ‘oku mahino pē ‘oku fakatou lele pē ki ‘olunga ‘o ma’u pē fiemālie ko ē ‘a e kakai e fonua me’a mahu’inga ia ‘oku fakahoko ‘i he lolotonga ni ‘Eiki Sea, fakamālō atu ‘aupito e ma’u taimi, pea ‘i ai pē ha fehu’i pea ‘omai pē kae tali atu Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu’una Sea pea ‘oku ou tapu ki he Fakafofonga e Hou’eiki kae pehē e tēpile ‘a e kakai, pea pehē foki ki he Hou’eiki Minisitā. Ka u ki’i tokanga atu pē ‘i he pehē ko ia ko e founa ngāue ‘a e Pule’anga ko e kemipeini, pea toe hoko atu ia ‘o pehē ko e pau’u ‘a e lotu mo e ‘aukai. Kole fakamolemole pē mahalo na’a, ko e lotú neongo ‘a e kovi ‘etau lotu ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e haohaoa, kae ‘oua te te ‘aka ki ai, tuku ia, ‘oua te te ‘aka ki ai ‘oku ou talaatu, nofō pē kita ka ‘oku te me’a, pea lotu pē ‘o kole ke mau faitotonu e lotu, ‘oua ‘e ‘aka ki he me’a māsila ko u kole atu.

Ko e pehē ko ia ko e founa ‘a e Pule’angá ‘oku kemipeini, laumālie tatau pe eni na’e ‘asi hake he lipooti ko ē ‘a e fika 8, ka u lau atu e palakalafi ko ia ‘i Veitongo. Ngaahi me’a kehe, founa ngāue ‘a e Pule’anga, na’e fakahoko ki he fakataha ‘e he ni’ihi ‘enau hoha’a ki he founa ngāue ‘a e Pule’anga lolotonga, he ‘oku ‘ikai ke nau fai fakakehekehe’i ‘enau ngāue ma’a e fonua fakakātoa mei he ‘enau ngāue ma’a honau ngaahi vāhenga, he ko e taimi ‘oku nau fakahoko ai ‘enau ngāue, tatau pē ‘i honau ngaahi vāhenga ‘oku hā mai ki he kakai ko ‘enau kemipeini ‘anautolu ‘o ngāue’aki ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai. Fo’i fakakaukau tatau pē ‘oku ‘ohake.

Sai, nau fehu'i ange ki he fika, Fika 8, Fakafofonga Fika 8, ko e hā e fakatātā, Talamai 'e he Fika 8 ko e 'ai ko eni 'a e *footpath*, 'o 'ave ki fika 9, pea 'ikai ke, pea na'a ku toe fehu'i ange na'e 'ikai ke ke fakatonutonu atu. Ko 'eku 'uhingá foki 'oua te te 'alu 'o fa'o 'a e fakakaukau hoto loto 'ikai ke sai ke fa'o ki he fakakaukau 'a e kakai. 'Oku ou kei manatu'i pē, na'e kole 'a e, tapu pē, pea ko 'eku 'uhinga 'eku lea ko eni na'e 'ikai ke u fie lea'aki ka 'oku...

Mateni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu pē Sea. Ko e *footpath* na'e 'ikai ke 'ave ki fika 9, na'e 'ave ki fika 10 hono vāhenga.

'Eiki Palēmia: Uehe 'isa, 'oku mo'oni, 'oku mo'oni 'a e, na'e 'ave ki Fika 10, ka 'i he sio ko ē 'a Fika 9 na'e kole 'e Fika 9 ke kau mo ia he *footpath*. 'A ia na'e 'uhinga pehē foki hono 'ave ki ai 'i he fakakaukau 'a e kau Siaina ke 'ai angé ki 'utá pē 'oku ngali sai, he ko eni 'oku 'ai 'a loto, 'ai 'a Nuku'alofa ia, ko e 'alu 'o fakatātā. Kae kehe 'oku lau ia he 'aho ni ko e *campaign*, ka ko 'eku fehu'i ki he me'a tatau pē 'oku hoko. Ko e taimi ko ē na'a ku kei Minisitā Pa'anga ai, pea ko au foki 'oku ou nofo 'i he kato, 'oku te'eki ai ke 'ai ha fo'i 'uhila ia ha feitu'u, kuo kole pē 'e he Minisitā Fika 4 ia ke 'ai 'a Pātangata pea u lele'i ia, toe taimi si'i pē kuo ne toe kole ke 'ai mai 'i loto, pea u toe lele'i ...

<005>

Taimi: 1151-1156

'Eiki Palēmia: ... ia ko 'eku fehu'i, ko e kemipeini ia pē 'ikai.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Palēmia.

Mateni Tapueluelu: Mea'i lelei pē he 'Eiki Palēmia Sea ko Pātangata ko e *project* makehe ia na'e te'eki 'ikai ke 'i ai ha 'uhila ia ki ai. Ko e toki taki e 'uhila ki ai pea toki 'ai e maama. Kehe ia mei ha toe feitu'u na'e 'osi 'i ai pē 'uhila 'o toki fakalahi'aki atu ia kimui ni Sea.

'Eiki Palēmia: 'Ikai. Faka'ofa'ofa pē 'a e tali ia ko ēeni 'oku 'omai ka tau sio pē toe 'ai mo e fu'u paaka ai. Ko e kemipeini ia pe 'ikai? 'E faifai pea 'osi 'etau ki'i me'a he Pule'anga ko ē ki he Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Palēmia: Ka ko 'eku 'uhinga tali si'i e fa'a ...

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu atu 'Eiki Sea 'ikai ke kole he motu'a ni ia ke 'ai ha paaka 'i Tongatapu 4. Ko e fokotu'utu'u pē he Palēmia 'o e 'aho ko ia, pea mea'i pē 'Eiki Palēmia 'o e 'aho ni. 'Oku 'i ai 'ene paaka 'a'ana 'oku hanga hake ki hono 'api 'i Tongatapu 10 fai e ngāue ki ai Sea.

'Eiki Palēmia: Sea mālō Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko 'eku fie tokoni. 'Eiki Palēmia ko e tokoni pē ki he Feitu'una me'a ko ena 'oku me'a ki ai he paaka. Ko e fie tokoni ki he Feitu'una. Ko e 'uhinga hono 'ai e

paaka 'e he Palēmia 'aneafi matamata mai ko e Fakafofonga eni na'e tonu ke Palēmia 'i he kuonga ko eni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea. Sea ko e ngaahi fakamalanga ko eni fakatonutonu, ko e fakatonutonu Sea.i.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kKo e toe fakatonutonu e hā ko u 'osi ma'u e fakamatala ko ia Sea.

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu Sea 'oku hala 'aupito e ngaahi tukuaki'i ia ko eni 'Eiki Sea. Na'e 'i ai 'a e ni'ihi na'e tokoni he 'aho ko ia, pea na'e 'i ai e ni'ihi na'e fakanofa ko e, Sea 'ikai ke kau ai 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea. Na'e 'uhinga e paaka ia ko e konga ia e feinga ko ē ki he *beautifcation* Sea. Ko hono liliu e feitu'u ko ē na'e 'i ai e tu'unga veve hūfanga he fakatapu ke matamatalelei. Ko e 'uhinga ia Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'aupito Sea ka u hoko atu au. Ko e me'a ia ko ē felāve'i mo e 'ave ko ē *footpath* ki fika 10 'ikai ke u kau ai au. Ko e me'a pē ia 'a e kau Siaina. Kai kehe ka te u foki mai ki he ...

Semisi Sika: Sea fakatonutonu atu kātaki. Ko 'etau *project footpath* ko e motu'a ni na'a ne hanga 'o fakakaukau'i moe palani. Pea na'e 'omai ia 'i he fo'i vīšione ko ē ki he *beautifcation*, pea na'e fakataumu'a ia ko e taumu'a fakatakimamata ki Nuku'alofa, Pangai mo Neiafu. Ko e fo'i liliu ko eni 'oku ta'eta'emahino ia pē ko e mo'oni pē 'ikai.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, mālō Sea ko e tau pehē pē mahalo 'oku sai ange 'etau pehē ko e Pule'anga kuo 'osi mo e Pule'anga ko eni.

Siaosi Pohiva: Sea ke u o 'eku ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Palēmia fakamolemole 'Eiki Palēmia. Ke ke fakahingoa mai ange e ngaahi feitu'u na'e hiki 'a e *sidewalk* 'o langa ai?

'Eiki Palēmia: 'E Sea tuku mu'a 'a e, ke 'osi 'eku fakamatala kae toki ..., he na'e lele ia 'anenai na'e 'ita 'anenai pea he'ikai ke u toe mole ai atu hoku hotau taimi ai, kae lele 'oleva ke lele ke 'osi 'a 'eku lea 'a'aku. Sai te u hiki mai ki fika 8. Na'a ku 'ai hake foki ki ai he 'oku 'i ai ko e fo'i me'a ko eni 'i Veitongo. 'Oku ou kei manatu'i lelei pē 'a e kole 'a e fika, 'a e Fakafofonga ko eni 'i he taimi ko ē na'a ku Minisitā Pa'anga ai he Pule'anga ko eni kuo 'osi, ke 'ai mu'a ha falemālōlō mahalo 'oku tonu pē 'eku lau, falemālōlō 'e 40 'i Veitongo he koe'uhí he 'oku lahi 'a e falemālōlō ponu ai. Pea tupu ai 'a e mahaki ko eni ko e taifoti. Na'e fuoloa 'aupito mahalo na'e 'osi e māhina na'e toe lī pē ko ē kitu'a 'a e fo'i fokotu'u ko ia. Talamai foki he kau tama ia ko ē fēfē 'a 9 'oku 'asi ai pē 'a e me'a 'a e taifoti ngaahi feitu'u kotoa o 'a'u mai ki Nuku'alofa ni talamai 'enautolu 'oku 'i ai pē mo e falemālōlō pehē ia ai, 'a e ko eni ko eni kuo 'osi fakahingoa ko eni 'e fika 8 ko e fale fakafiēmālie. Kai kehe mahalo ko 'ene fo'i hū tu'o tolu 3 ange ki he Kapineti pea u kole ke 'ai pea na'e 'ai koe'uhí foki ko au 'oku 'i ai 'a e ki'i kato pa'anga pea ko eni 'oku fa'a pehē pē ko ē ke me'a pea 'oku nau tui mai kiate au 'oku 'i ai e sēniti ke 'ai'aki. Ko 'eku fehu'i kuo kemipeini ia 'ikai ke kemipeini ia kae kemipeini 'a e 'ai *footpath*. Ko 'eku 'uhinga tau 'ai fakalelei e me'a ko ē..

Mateni Tapueluelu: Sea. 'E laumālie lelei e 'Eiki Palēmia ka u...

'Eiki Palēmia: 'Ikai sai pē ke u 'osi au kae toki ...

Mateni Tapueluelu: 'Ikai 'oku fehu'i mai foki Sea 'uhinga pē 'a'ana pē 'oku kemipeini eni ē. 'Io 'oku kemipeini nautolu ia he 'oku, ko e *footbath* ia 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku *necessary* pea 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga to'umahaki ia 'e tō mei ai Sea. Na'e 'uhinga e *footpath* ia ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku kolomu'a, Neiafu, Pangai, Nuku'alofa. Ko e 'uhinga ko e takimamata 'ave 'enautolu ki 'uta...

<007>

Taimi: 1156-1201

Mateni Tapueluelu : ... ko e me'a 'oku hokó vili e 'ū ngaahi 'ū vāhengá ke tatau ka 'oku nounou e pa'angá, ko e me'a ia 'e hoko ko ē he'enu 'uluaki 'ai 'o fehalaakí. Ko e me'a ko ia ki he *bathroom* Sea na'e 'uhinga ia na'e ai 'a e to'umahaki na'e tō ai, tatau ia mo e to'umahaki ko ení ko e me'a ia 'oku mu'omu'a kī he mo'ui 'a e kakaí ko e taifoti 'a ia na'e fai ai e kole ko ē. Ko hona kehekehé ia Sea.

'Eiki Palēmia : Mālō, mālō he 'oku fanongo mai pē kakai ki ho'o kemipeini.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Palēmia, ko 'eku ki'i tokoni atu pē 'a'aku ia ke 'uhí ko e fo'i tokoni ko ia na'e 'omaí. Ko e 'ai ke langa pē 'a Nuku'alofa ka mau fēfē holo 'a motu ia mo 'uta? Ko e kakai tatau pē 'oku totongi tukuhau tatau pē. Ko e hā kuo teuteu'i ai pē ē iá kae si'i li'aki atu mautolu ia mo e 'ū vahefonuá.

'Eiki Sea : Kole atu pē ki he 'Eiki Palēmiá ke kātaki 'o faka'osi mai ho'o fakamalangá he 'oku ai ko e ngāue kehe 'oku tau tokanga ki ai ki he Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Palēmia : Ko 'eku 'uhingá foki 'eku kole ange ki he Fakafofongá, na'e tonú ke to'o 'a e fo'i palakalafi ia ko iá, ka 'oku toe 'ohake pē foki he pongipongi ni 'a e mio'i pē me'á ia ke hangē 'ai pē ko hae kemipeini. Ka ko e 'uhinga ko iá 'oku tau fai kotoa pē 'a e 'ū me'a ko iá ko 'etau sio pē ki he fo'i fakakaukau 'oku lelei pea fai. 'A ia na'e tonú me'a ia na'a ku fehu'i ai ki he Fakafofonga, 'ikai ke fakatonutonu atu he na'e'oku 'ikai ke toe kehe. 'Oku saisai ange eni ia he fo'i 'ai ko ia he fale fakafiemālie na'a tau 'ai 'i he me'á. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Semisi Fakahau : Fakatapu ki he Feitu'una 'Eiki Sea fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale 'Eiki, kae 'oatu pē ha ki'i tali poupu pē ki he ngaahi me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmiá. Ko e fekau'aki ko ia pea mo e fale nofo'anga fakafiemālié. Na'e 'ikai ko ha me'a ia, ko e taha ia 'a e ngaahi fiema'u ke fakahoko 'a e hono langa ko ení, koe'uhi foki ko e tō foki ko ia 'a e taifoti, pea lahi 'a e puké pea ko e lahi tahá 'i he kolo ko ení pea ko ia na'e kole ai 'a e kolo ko ení ke fakahoko. Pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e tangata'eiki Palēmiá na'e tokoni 'o faka'atā mai 'a e pa'anga mei he Pule'angá, ka na'e toe tokoni pē mo e ngaahi kautaha kehekehe, ko e *MORDI* toe tokoni mai ki ai pea mo e kautaha *private* pē ko e *NISHI* tokoni mai mei ai. Pea 'ikai ke ngata ai ka ko e ki'i fāfāmi kotokotoa pē na'a nau tānaki 'a e, 'o nau hanga 'o tuku mai 'a e pa'anga 'e 1000 tupu 'a e ki'i fāfāmi kotokotoa ke tokoni ki hono langa ko eni, 'i hono fakahoko e ngāue fakataha ko iá, na'e lava leva 'o fakahoko 'o langa fakakātoa ia.

Ko e me'a ko ia 'oku fekau'aki pea mo e *sidewalk* 'oku 'ikai ke fekau'aki ia pea mo e langa ko eni 'o e ngaahi fale nofo'anga fakafiemālie. Ko e me'a ko ia ki he *sidewalk* na'e mahino pē ia ke fokotu'u ko e 'omaí ki Nuku'alofa, pea 'oku tatali e fonuá ia ke fakalava hono langa ko ia 'o e *sidewalk* mei he Uafu Kuini Salote ..

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea ko te u fakatonutonu e Fakafofonga. Fakatonutonu e Fakafofongá.

'Eiki Sea : Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia : Ko 'eku fakatonutonú ko e silini ko eni ko e Minisitā ia ē *MEIDECC*. Na'e 'ikai ke lotu ki ai 'a e, he ko e pa'angá ia na'e 'ikai ke kau ai e me'a ia ko iá ko e tokoni ia ki he *GITA* 'i he me'a kehe, ka na'e 'ai pē ke feinga'i ke kau ai. Pea ko e me'a ko ē 'oku ne talamai foki hē 'i he, 'oku mau kemipeini 'aki 'a e pa'anga tukuhau 'a e Pule'angá. Ko e *sidewalk* ko e tokoni ia 'a Siaina, pea 'oku fai 'a e talanoa ia mo Siaina 'ikai ke mole ai ha tukuhau 'a ha taha. Ko e ki'i fo'i kongá ko ia na'e 'ai ko ē 'i Tongatapu 10 'i Lapaha mo Hoí, ko e fo'i *sample* ia 'o sio ki ai. Ta ko ē 'oku fiema'u kotoa 'e he kolo kotoa, pea 'e fai leva e feinga ke kakato 'a e me'a ko iá.

Semisi Sika : Sea ko 'eku ki'i fehu'i fakama'ala'ala. Ko e 'osi ē kilomita 'e fiha hono ngaahi e *sidewalk* kuo tau kei *sample* pē tautolu ia hono samupolo'i 'a e *sidewalk*?

'Eiki Palēmia : Sea, ko e 'uhingá eni hono 'ave ki 'utá, he 'oku 'ikai ko Nuku'alofa pē, 'oku 'ikai ko Nuku'alofa pē. 'Oku fie 'alu pē mo e mātu'a ko ia 'i 'utá, hangē pē ko ē ko e me'a ko eni ai 'oku fai 'e Fika 8 'oku fie ō pē ki he ki'i fale fakafiemālie tatau pē 'a 'uta mo koló ni. Ke 'ai, pea ō leva 'o tuku 'a e fale potu 'a e fale ponú kae ō ki ha fale 'oku sai angé...

<008>

Taimi: 1201-1206

Semisi Fakahau: ... mālō 'aupito. Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole mu'a ... ko eni ke u ki'i fakahoha'a atu ai.

'Eiki Sea: Ko e taimi eni 'a Tongatapu 8.

Tokanga ki he tukuaki'i ki he fakahingoa ngāue lelei fai he Pule'anga ko e kemipeini

Lord Tu'i'āfitu: Ko 'eku ki'i kole pē ki he Fakafofonga 'oku hoha'a lahi 'aupito e motu'a ni mei he tēpile ko eni. Ko e 'uhinga ko e fatongia 'a e Fale ni mo e Lao 'o e Pule'anga mo hono Konisitūtone kuo me'a 'aki 'e he Fale ni he 'aho ni 'a e lea ko e kemipeini 'i he Fale ni. 'Oku maumau'i 'a e tu'utu'uni e Konisitūtone 'o e fonua ni kapau ko 'ete ngāue ko e kemipeini *corruption* ia. 'Eiki Sea ko e hoha'a 'a e motu'a ni ko 'eku lave'i he 'aho ni ko e ngāue lelei 'oku fai 'e he Pule'anga kuo fakahingoa ia ko e kemipeini. Ko e ngāue 'oku fai 'e he Fakafofonga 'o e tēpile ko ē ko e hā ha'anau ngāue lelei kuo fakalea ia ko e kemipeini. Kiate au mo e tūkunga na'e 'i ai e Fale ni na'e fakamovete'i ai 'a e Fale ni kuo taau ke hoko e tu'utu'uni ko ia ki he Fale Alea he kuo feme'a'aki 'a e lea mo e ngāue 'a e Fale ni mo e Fale Alea mo e Pule'anga 'o Tonga ko 'etau ngāue ko e kākā pē.

Sea ko u fakatokanga'i ki he Fale ni 'a e lāngilangi 'o e Feitu'una mo e tu'utu'uni 'o e ngāue Pule'anga 'o Tupou VI ka kuo fakalea 'a e ngāue kuo fakapaasi he Fale ni ko ha lao 'oku ui ia ko ha kemipeini kuo tau maumau'i 'a e fatongia na'a tau fuakava mo e 'uhinga 'o e fatongia 'oku tau to'o fatongia ai he Fale ni. Sea ko u kole atu Hou'eiki mou me'a 'aki 'a e me'a lelei

mou laumālie lelei ke tau ma'u pē maama ke fai 'aki e lea 'o fe'unga ka ko e lea ko eni ko e kemipeini, maumau'i lahi 'a 'etau ngāue 'i he Fale Alea ko eni. Pea 'oku ou fiefia Sea ke u fakahoko atu 'ikai ke kau e tēpile ni ia 'a 'emau ngāue fakakonisitūtone ki homau Tu'i mo 'emau tauhi e kakai 'oku mau fuakava ki ai 'oku 'ikai ke mau kau 'i he kemipeini leveleva e fakahoha'a ka u tatau atu. Mālō

Semisi Fakahau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Ki'i fakamālō ki he 'Eiki Nōpele.

'Eiki Sea: Tongatapu 8 koe'uhí kuo 'osi 'etau taimi toki tuku ho toenga taimi hili 'etau *break* kae kimu'a pea tau toloi e Falé kole atu ki he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ke me'a mai.

Fakaafe'i Fale Alea ki he polokalama fakamāmani lahi 'aho ngaahi fakatamaki fakangatula

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea ni Sea tuku mu'a ke fakahoko atu e ki'i fakahoha'a mo e kole ko eni. 'I he 'aho ni 'aho 13 'o 'Okatopa 'oku fakamanatu fakamāmani lahi ai 'a e *International Day of Disaster Reduction* pea 'i he'ene pehē Sea 'oku teuteu ai e kau ngāue 'a e motu'a ni 'i tu'a hē 'a e palani ko e *National Emergency Management Plan* ki he, ki hono tokangaekina e ngaahi me'a fakatupakē kau ai e palani ki he fakavāhenga ki Vava'u ki he ngaahi 'otu motu, Vava'u, 'Eua, Ha'apai mo e ongo Niua pea pehē ki he ngaahi koló. Pea ko e kolé Sea ke 'osi mu'a 'a e 'etau mālōlō ho'atā ha ki'i miniti pē 'e 30 ke ke me'a mai ki ai pea mo e 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale ni pea 'e toe fakahoko 'e he kau ngāue ko eni ki he fakamatala 'eá ha ki'i fakamatala fakafuofua ki he tu'u 'a e 'eá 'i he kaha'u ke mea'i pē pea mo e Hou'eiki 'oku 'amanaki ke tau a'u ki Novema ko e a'u pē foki ki Novema kamata ai 'a e faha'i ta'u afā ko eni hoko mai ko eni. Pea mou manatu'i pē ko e fakafuofua pē eni 'a e ngaahi fakamatala ko ia tau fanongo ki ai, 'ikai ko e fu'u fakapapau'i 'aupito 'aupito ia kae matamata 'e ma'u pē ai ha'atau fakafuofua ki he'etau fononga atu ko eni. Pea 'oku pehē Sea 'a e fakaafe na'a faingamālie Feitu'una kae 'uma'ā e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki 'o e Fale ni ki he ki'i polokalama nounou pē ko ia 'i he hili 'eni mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Kole atu ki Kalake ke fakamanatu mai e komiti 'oku fakataha he ho'ata ni. ...

<009>

Taimi: 1206-1211

'Eiki Sea: ... Ko ia Hou'eiki ko e Komiti Lao 'oku fakataha 'i he toe kuata ki he 1, pea 'oku fakaafe'i atu kimoutolu ki he huufi ko ena e polokalama mei he 'Eiki Minisitā *MEIDECC*. Tolo'i e Fale ki he 2.

(Tōloi 'a e Fale ki he 2)

<005>

Taimi: 1401-1406

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale 'oku kei toe miniti 'e 5 'a Tongatapu 8, faka'osi mai ho'o me'a.

Semisi Fakahau: Fakamālō atu ‘e ‘Eiki Sea ma’u e, tuku mai e faingamālie ke faka’osi e fakahoha’a e motu’a ni.

Fakamatala ki he ngāue ki he ngaahi fale mālōlō hufanga he fakatapu ‘a Veitongo

Ko e hangē pē ko e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia, mo’oni ‘aupito e me’a ko ia na’e me’a ki ai, ‘a e tokoni ko ia na’e fakahoko ki he kolo ko ia ko Veitongo ‘o lava kakato ‘a e fakahoko ko ia hono langa ko ia ‘o e ‘ū fale nofo’anga fakafiemālie, pea, ka, ka ‘oku ‘uhinga pē eni ia ko e fakatu’utāmaki ko ia na’e hoko he taimi ko ia, ‘a ia ko e mahaki ko ia ko e taifoti, na’e mafola pea ko e kolo eni na’e uesia lahi tahá, pea ko e me’a ko ia na’e fakahoko ‘e he motu’a ni, ko e kole ki he Kapineti ke nau tokoni mai, pea toe kole foki ‘a e koló ki he ngaahi kautaha ke nau tokoni mai, ‘oku, na’e ‘ikai ke tu’utu’uni pē ‘a e motu’a ni ‘iate ia pē ke fakahoko e ngaahi ngāue ko ia, ‘ikai ke, ka ko e kole ko ia, pea na’e loto fiemālie lelei ki ai ‘a e Minisitā, ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e Falepa’anga ‘a ia ko e ‘Eiki Palēmia ia ‘o e taimi ni, ‘o tokoni ‘o vahe’i e pa’anga ‘o tokoni mai, ko e kongā ia lahi ia na’e tokoni ki hono fakahoko ‘a e ngāue ko eni.

Ko e me’a ‘e taha ko e...

<005>

Taimi: 1406-1411

Semisi Fakahau: ... koe’uhí ko e loto ko ia ‘o e kāinga ko ia ‘i he vāhenga Tongatapu 8. ‘A ia na’e fakahoko mai ai ko ia ‘a e, ‘oku hono ngāue’aki ko ē ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ki he kemipeini te u toki lave ki he fo’i lea ko eni ‘amui ange, pea na’e ‘oku ‘uhinga pē ia na’e ‘uhinga pē ia ‘a e kāinga koe’uhí ko ‘ene felāve’i ko ia mo e *sidewalk*. ‘Oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e me’a ko ē na’e me’a’aki he ‘Eiki Palēmia ko e tokoni mai foki mei muli ka ko e tokoni foki ko eni ki he fonua ‘oku ‘ikai ko e tokoni ia ki he vāhenga 10 Tongatapu 10 pea mo e Tongatapu 6. Ko e tokoni mai ko ia ma’a e fonua pea ko e fonua.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu ange mu’a.

Semisi Fakahau: Ko hai ‘a e fonua ‘a e kakai? Ko e fonuá ‘a e kakai..

‘Eiki Sea: Tongatapu 8 fakatonutonu ko e ‘Eiki Palēmia.

Semisi Fakahau: ‘Io hoko atu.

Tali Palēmia ‘i hono fehu’ia ‘uhinga ne ‘ave ai langa lue’anga tangata ki Tongatapu 10 mo 6

‘Eiki Palēmia: Ka u tali fakataha atu ai pē pea mo e fehu’i ko ē na’e ‘ai mai ‘anenai mei he Fakafofonga Fika 2 pe ko e hā e me’a na’e fai ai e ngāue ki Tongatapu 10 mo Tongatapu 6 he na’e ‘omai ‘a e tokoni ia ki Nuku’alofa, Pangai mo Neiafu. Sai ko e *footpath* na’e fakataumu’a ia ki Nuku’alofa ‘o kau ai ‘a Mala’ekula pea na’e kamata ‘i Tongatapu 1, Tongatapu 2, Tongatapu 7, Tongatapu 3 kuo ‘osi kehekehe pē ia mo e taumu’a he taimi ni ‘i he Pule’anga motu’a ia. Na’e ‘i ai e ngaahi palopalema na’e toki ‘ohake mei he *MOI* mo e Potungāue Savea

hili hono fakahoko e ngāue he *sidewalk* 'i Tongatapu 1, Tongatapu 2 mo Tongatapu 7. 'Oku te'eki ai ha *drainage* ia pe ha paipa fakatoka'anga vai ki lalo ke tafe e vai ki tahi pea fu'u fiema'u ke 'uluaki 'ai 'a e paipa fakatafenga vai kimu'a pea toki hoko atu ha toe *sidewalk* 'i Nuku'alofa he ka 'ikai 'e lahi 'a e tafea he hala pea pehē mo e ngaahi 'api.

Ko e taha na'e fiema'u 'uluaki ke ha'u e Savea 'o savea kimu'a pea toki fai e langa *sidewalk* he hala ka na'e langa kātoa e ngaahi *sidewalk* ko ē te'eki ai ke ma'u ha *permit* ia mei he Savea. F fiema'u ke 'uluaki *move* e ngaahi fu'u pou 'uhila pea toki fai e langa *sidewalk* 'i Nuku'alofa pea na'e kau e lāunga ko eni 'a e kakai 'i Tongatapu 3 'i Fepueli 2020 ke to'o e ngaahi fu'u pou 'uhila mei he *sidewalk* he 'oku faingata'a 'a e 'alu 'a e *wheelchair* ia 'i he *sidewalk*. Na'e 'ikai ke fiemālie 'a e 'Ofisi Palasi 'i he *sidewalk* na'e 'ai ke 'ai ki Mala'ekula, pea kau ai mo e ngaahi me'a pehē na'e fiema'u ke ta'ofi kae palani'i fakalelei mo fai e felotoi ke toki fai 'a e ngāue he feitu'u makehe 'i Mala'ekula pea 'ikai fiema'u ia ke pehē.

Ko e taha 'a e 'uhinga 'i hono 'ave ki 'uta ki Tongatapu 10 kau ai mo Tongatapu 6 he ko e *project sidewalk* ko eni kuo 'osi toe fai 'a e faka, 'a e, ...na'e 'ai pē ke ngata pē 'a e ngāue ki 'Okatopa pea 'osi ko ē 'a e ngāue ko ia pea lava ko ia pea 'oku toe fai leva 'a e kole tatau pē ki Siaina ke toe fakalahi pē atu 'a e *project* ki he ngaahi kolo kehe kau atu ai 'a e ngaahi 'otu motu 'i he kaha'ú fakataha pē ia mo e polokalama *Beautiful Tonga*,. K ka 'oku 'osi tali 'e Siaina ke toe fakalahi e *sidewalk* ko eni ka pea 'oku kei tatali ki ai ko e tali ia 'oku 'oatu ko ē ki ai...

<007>

Taimi: 1411-1416

Fehu'ia pe na'e fua Pule'anga folau ngaahi hoa kau Minisita ki 'Eua pea ko e hā 'ene 'aonga ki he fonua

Siaosi Pohiva : ... Fakamolemole Sea pē te u 'uluaki fehu'i ai pē ki he Palēmiá 'ene me'a ki 'olungá. Tapu pea mo e Seá pea mo e Falé, 'e 'Eiki Palēmia fakamālō atu kapau kuo ke tali mai 'eku fehu'i e ngaahi kolo kuo 'ai *sidewalk*. Ko e ki'i fehu'i ke ke tali mai ai pē, pē ko e mo'oni na'e 'alu mo ha hoa e kau Minisitā ki 'Eua totongi 'e he Pule'angá? Kapau ko e mo'oni pea ko e fakamatala angé pē ko e hā hono mahu'inga ki he fonuá mālō.

'Eiki Palēmia : Mālō 'e Sea, ko e tali ki he fehu'i ko iá 'oku mo'oni, na'e me'a e kau Minisitā mo honau ngaahi hoá ki 'Eua, na'e tali pē 'e he Kapinetí, ka 'oku fie 'alu ha, fie me'a ha Minisitā mo hano hoa ki he polokalama lotu mo 'aukai ki 'Euá pea nau ō. 'Oku ngofua pē he laó, pea 'oku ngofua pē ia he patisetí 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku tapu. Pea kapau ko ha me'a ia 'oku 'ikai ke ke sai'ia koe ai, pea ko e me'a pe ia 'a 'au ka ko e me'a ia 'amautolu 'oku mau loto ke ō 'a e ngaahi hoá pea mo honau ngaahi, , 'a e kau Minisitā mo honau ngaahi hoá mālō.

Tokanga ke fakapotopoto'i pa'anga e fonua

Siaosi Pohiva : Sea mālō tapu mo e Seá. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke u sai'ia ai pē te u ta'esai'ia ai. Ko e me'a ia ke fakapotopoto 'aki 'a e pa'anga 'a e fonuá ko e 'uhinga ia hono fehu'í.

'Eiki Palēmia : Sea, tuku e lau fakapotopoto' foki. Ko e talu e lau fakapotopoto, kapau te tau fakahoa mei he ngaahi me'a kehe ko e 'ai hake pē me'a ko e lau. Ko e fo'i lea fakapotopoto' ko e fo'i lea ia 'oku fu'u lahi hono ngaahi me'a 'o'ona. Mālō Sea.

Siaosi Pohiva : Sea tapu mo e Feitu'una, ka te u toe lau e ō fakamole pea mo e ō mo e ngaahi hoá ki 'Euá...

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea ka u ki'i tokoni atu pē Sea kātaki.

'Eiki Sea : Na'e 'ave fehu'i ki he 'Eiki Palēmia pea ko eni kuo 'osi tali mai. Hou'eiki ko e taimi eni 'o Tongatapu 8 te'eki ke 'osi 'ene fakamalangá. Toe miniti 'e 2 Tongatapu 8.

Tokanga Tongatapu 8 ne mei lava ke a'u sidewalk Veitongo ka ko e hiki ngāue ki Lapaha

Semisi Fakahau : 'Io 'e Sea, kae kehe ko e ki'i kolo ko ena ko Veitongo, 'oku lele atu pē e *sidewalk* 'o ngata he pausa ko ē 'a ena ko ē *USP* na'e mei lava pē ke fakalava'i atu 'a e ki'i kolo ko iá ke 'osi ko e ki'i kolo si'isi'i pē, ka kuo hiki ia 'o 'ave ia ki Lapaha. Ka ko e me'a 'e taha mei Pea..

'Eiki Palēmia : Sea ta ko e 'uhinga ē na'e fai ai e lau ia ko ē ko e 'uhinga ia ta ko ē 'oku nau lotomamahi 'i he, ... Sio ange he kapau na'e 'alu ai, 'e tu'o 2 hake pē 'a Veitongo ia. 'Ai 'enau fale fakamālōlō lelei ki ai ...

Semisi Fakahau: Fiemālie.

'Eiki Palēmia: Toe 'ai mo 'enau *sidewalk* mālō Sea.

Semisi Fakahau : Mālō 'aupito 'Eiki Sea, pea ko e taha 'o e ki'i me'a pē 'oku ou fie lave ki ai na'e 'ohake 'e he 'Eiki Nōpelé 'a hono ngāue'aki ko ia 'a e fo'i lea kemipeiní 'oku mo'oni 'aupito ka 'oku toutou ngāue'aki foki. Pea 'oku kole pē na'a ku kole pē ki ai he 'osi ko ia 'a e fakatahá ke 'omai mu'a ha fetongi ko e hā 'a e fo'i lea faka-Tonga ko ia ke ne fetongi 'a e kemipeini.

Lord Tu'i'āfitu : Sea ka u ki'i fakatonutonu 'a e Fakafofongá 'oku 'ikai ko ha tikisinali au faka-Tonga ke u hanga 'o fakatonutonu. Mālō.

Mahu'inga ke 'oua sio lalo ki he kakai mo 'enau tu'unga 'ilo

Semisi Fakahau : Ko ia, pea ko e, pea ko 'ene tu'unga ko iá 'e 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito pē ko e me'a pē mahalo poini 'oku mahu'inga tahá heni, ke 'oua te tau siolalo ki he kakai mo 'enau 'iló. 'Oku 'ilo 'e he kakai 'a e me'a kotokotoa pē 'oku tau fakahoko. Pea 'oku 'ikai ke nau faingatā'ia ko e me'a 'oku fakahoko mai ai ko ē honau le'ó he 'oku mahino pē 'a e me'a kotokotoa kia kinautolu mo e founga ko ia 'oku tau ngāue'akí. Mālō.

Mo'ale Finau : Sea tapu mo e, ke u ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofongá 'Eiki Sea. Tapu mo e Seá. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i tokoni pē ki he fo'i lea ko ia ko e kemipeini.

'Eiki Sea : Ha'apai 12 'oku 'ikai ke tali ho'o tokoní kuo 'osi e taimi ia 'a Tongatapu 8.

Mo'ale Finau : Te u ki'i hoko atu ai pē Sea.

'Eiki Sea : Ko e 'Eiki Minisitā *MEIDECC* 'oku hoko mai.

Mo'ale Finau: Mālō.

Ngaahi lelei e folau Kapineti ki 'Eua

'Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu ki he Seá kae 'uma'ā 'a e Falé. Sea ko 'eku ki'i fie fakahoha'a atu pē 'aku ia ki he, 'i he fehu'i na'e fai na'e tali atu 'e he 'Eiki Palēmiá 'a e folau ko ē 'a e ngaahi hoá, kai ke lave'i 'e he motu'á ni ia na'e totongi na'e 'osi faka'atā ke me'a, ka u toe fakamole au he folau ka 'oku sai ai pē he 'oku, ko 'eku fie lave pē 'aku Sea ki he folau ki 'Euá. Na'e lele atu ai 'a e motu'á ni...

<008>

Taimi: 1416-1421

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... ko e, ko e laumālie ko ē na'e ma'u 'i 'Eua kehe 'aupito ia Sea ko u tui pē kapau na'e lava mai e kau Fakafofonga ke mau folau ki 'Eua 'oku kehe 'aupito 'a e laumālie 'o e folau na'e faí pea mo e fiefia 'a e kāinga 'o 'Euá pea mo e pongipongi ni 'i Fale Alea ni mo e anga ko ē hono fakatonulea 'i 'a e folau na'e fai ki 'Eua. Sea kapau ko e, na'e me'a 'aki foki 'e Tongatapu 1 ko e fakamole ua 'e 2 kilu tupu ka u fakamatala atu Sea e ngaahi fakamole.

Ko e fakamole ki he vaká folau 'a e kau ngāue he vaká na'e 'i ai mo e me'alele na'e 'ave he vaká ma'u ai 'a e sēniti 'a e vaka, ko e fakamole e ngaahi falekoloa ki he ngaahi fakatau 'i he ngaahi falekoloa ko ē 'i 'Eua na'a mau, na'e fai 'eku fakatau he efiāfi 'e taha pea pau'u mai e Siainá sai e kau ha'u mei Tonga 'oku fakatau 'aki e *cash*. Ko 'emau nofo hení 'oku lahi e fakamo'ua ko e fakahua pē Sea ka ko e me'a ia na'e 'aonga ki ai 'a e folau. Ko e ngaahi fale nofo totongi Sea na'e 'osi ia. Na'e *occupy* kātoa e ngaahi fale nofo totongi 'i 'Eua 'i he kau folau ko eni na'e fakahoko pea na'e kau e motu'á ni ia mau nofo pē mautolu he ki'i fale taautaha. Pea 'i ai leva mo e kongā 'o e kau folau na'e nofo he ngaahi fale taautaha. Pea lahi pē mo e 'ū feitu'u kehekehe Sea na'e fai ki ai e fakamole.

Ko 'eku poini eni Sea, ko e taimi kotoa pē 'oku tau talanoa ai ki he fakamole 'a e Pule'anga ko e me'a lelei ia ki he fonua 'oku 'ikai ko ha pisinisi e Pule'anga ia ke fakasi'isi' i 'ene fakamole. Ko e lahi ange 'a e fakamole 'a e Pule'anga ko e lelei ange ia ki he fonua. 'Oku langa ai e ngaahi pisinisi, tautautefito ki he taimi ni Sea 'ikai ke ai ha taha ia 'e toe nofo totongi 'i 'Eua he 'ū fale nofo totongi ko eni ko e toki fo'i folau atu ko eni 'a e, na'e fakahoko ma'u ai e ki'i sēniti, ko e ngaahi falekoloa ko e ongo kautaha vaka 'a 'Eua 'oku mofele silini ko eni. Kapau ko e fakakaukau 'oku fakamole silini ko eni 'i he vahe 'a e kau folau mole ke mama'o Sea 'ikai ke lava ha misinale ia 'a ha taha 'i he *TA* na'e 'omai. Ko e *TA* foki Sea 'oku totongi 'aki ia 'a e fale nofo'anga pea 'oku 'i ai mo e ngaahi fakamole kehekehe tukukehe ange 'a e me'a'ofa sēniti he kāinga ka ko e 'uhinga 'eku talanoa ko eni ke u fakaikiiki atu 'a e lelei ko ē 'o e folau.

Sea kapau 'oku tau talanoa ki ha 'a'ahi mahu'inga ange he taimi ni ki he kakai 'o e fonua 'i he taimi faingata'a ko eni ko e taimi totonu eni 'o e 'a'ahi. Kapau 'oku tau ongo'i 'oku tau ha'iha'isia e fonua faka'ekonōmika pea fakamōlale pea 'oku tau fiema'u ke *provide* e *moral support* ki he kakai he taimi faingata'a ko eni ko e taimi totonu eni 'o e 'a'ahi pea mo e folau ko eni tukukehe ange 'a e ngaahi vīsone pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga kuo fakasino kau ai 'a e tanu 'o e hala ki 'uta. Sea 'oku 'i ai e ngaahi hala ia ai 'oku te lele kita 'o fakatonotonu fakatumutumu te pehē pē kapau na'e tanu eni kimu'a ko 'emau folau mai

'amautolu ko eni 'oku 'osi ngoue'i kātoa 'a e 'ū 'api tukupeta ia pea ka 'oku 'ikai foki ke lava ha ngoue he na'e 'ikai ke lava ha fononga lelei ki 'uta pea mo e fiefia ko ē 'a e kakai pea huufi mo honau holo.

Ko u manatu'i he Pule'anga kuo 'osi na'a mau 'alu helekopeta ai ki 'Eua he tau mai 'a e vaka ko 'emau ō 'o 'a'ahi ki falemahaki tu'u pē holó he tafa'aki. Ko e fo'i tu'u ko ē 'a e holo Sea ko u manatu'i he 'aho ko ia ko e ta'e'aonga 'aupito 'aupito e holo ko eni. Ko e fokotu'u fōtungahake ko ē 'a e holo Malau he 'aho ni ko e holo ia 'e ngāue'aki 'i he feitu'u ko eni holo fakakolo ia 'e ngāue'aki he feitu'u ko eni ki ha fa'ahinga fakataha'anga pē. 'A ia ko e ngaahi vīsone kuo lava 'o fakaola pea lava 'o ō atu 'o fiefia fakataha mo e kāinga ko eni. Ko e pongipongi ni Sea ko hono ue'i ko ē hangē 'a e folau ki 'Eua ha me'akoví mo ha me'a na'e tonu ke 'oua 'e fai, kehe 'aupito 'aupito ia mo e fiefia mo e vēkeveke 'a e kakai 'o e vahefonua ki he folau ko eni pea 'oku ou poupou lahi ke fakahoko 'eni ki Ha'apai mo Vava'u mo e ngaahi vahefonua Sea. Ko 'eku fakamatala atu pē 'a'aku eni ia Sea koe'uhí he na'e kau e motu'a ni 'i he folau na'e fakahoko.

Fiema'u Pule'anga ke fakamole ke tokoni'i kakai

Sea ko e kongā ko eni ki he kemipeini Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko fē ngāue 'e ta'eui ko e kemipeini. 'Oku ou 'alu atu 'o lele holo foki he mama kava 'i he vāhenga 'o e motu'a ni pea 'i he mama kava 'e taha na'e talamai he motu'a he tangata'eiki ia 'e taha. Fakafofonga, 'oku sai pē me'a ka ko ho'omou kemipeini 'aki e tanu hala. 'Oku ou 'ohovale pē foki he me'a pea ko u 'ilo pē ko e lea 'oku ngāue'aki he *social media* pea mo e letiō pea mo e, ... 'oku fai 'a e lea ko eni hono tukuaki'i pea ko eni 'oku a'u mai ki Fale Alea ni 'i he pongipongi ni. Sea ko u talaange ki he tangata'eiki na'a mau takai mai heni pea mo e Pule'anga 'o fai 'etau fakataha 'i he vāhenga pea 'eke atu 'e he tangata'eiki Palēmia ko e hā e ngaahi fiema'u vivili na'e 'uluaki ho'omou fiema'u vivili ...

<009>

Taimi: 1421-1426

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... vivili ko e tanu e hala. Ua, 'omai ha'amau tangikē vai he 'oku mau fiema'u vai inu ma'a. Pea ko 'emau takai mai ko eni 'oku 'ikai ko ha, ko e tanu hala ko eni ko e me'a na'a mou kole mai, 'oku 'ikai ko ha kemipeini, ko e me'a na'a mou kole mai. Ko e fakahoko 'a e fatongia totonu 'o e Pule'angá ki he kakai 'o e fonua, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a Tongatapu 8, 'oku 'osi 'atamai lelei pē kakai 'oku nau 'ilo'i pē me'a 'oku hoko, ka fai ha ngāue he taimi ni, tala kātoa pē ia ko e kemipeini, fatongia totonu ia 'o e Pule'angá ke tokoni'i e kakai, tautautefito Sea he taimi ni, 'ikai ko ha taimi *normal* eni, taimi eni 'oku faingata'a'ia ai e kakai 'oku nau fiema'u sēniti, ke mou fakatokanga'i 'a e lahi 'a e fakatau me'akai 'i he ve'ehala, mo e lahi e fakatau a'u 'eni ki he fanga ki'i vesitapolo ko e ki'i fine'eiki 'oku ta'utu mai ko e ki'i fokotu'unga vesitapolo pē 'e 2 ka 'oku fiema'u silini ka pea 'oku ha'u 'o nofo he ve'ehala 'o fakatau, 'oku fiema'u tokoni 'a e kakai he taimi ni. 'Oku fiema'u e Pule'angá ke nau fakamole lahi ke nau fakamole lahi ki he kakai he taimi ni, tautautefito he taimi ni. Ko e fo'i mo'oni'i me'a ia Sea, 'ikai ko ha pisinisi e Pule'angá ke pukepuke silini, ko e taimi eni 'oku tukuange, kapau ko e hoha'á na'a pehē na'a hoko mai e KOVITI kae 'ikai ke lava 'o mafuesia 'oku 'i ai 'a e potungāue 'oku nau tokanga'i 'a e, hono tuhotuhani e silini ki he ngaahi fakamole kātoa ko eni Sea. Ka ko e poini pē ia 'oku ou loto pē ke fakamamafa'i Sea he.

Ongo'i 'oku tukuhifo'i 'a 'Eua he folau Kapineti ki ai

Sea na'a ku kau 'i he 'alu. Ko u ta'utu au 'aneuhu ko u pehē pē, faka'amu mai na'a tau ō kātoa ki 'Eua. Pea ko e fo'i fiefia ko ē 'a e kakai Sea 'oku ou ongo'i 'e au hangē ko ē 'oku tau tukuhifo 'e tautolu 'a 'Eua ki lalo he 'aho ni. Ko e me'a ia 'oku ou ongo'i lahi taha he 'aho ni, 'a e laumālie fiefia na'e ma'u 'i he fononga atu 'a e Palēmia 'o Tonga mo e Pule'angá ki 'Eua, pea tau ō mai 'i he pongipongi ni 'o fehu'ia e me'a kotoa pē. Pea ko e 'uhinga pē ia 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni Sea. Tukuange mu'a 'a e folau ia, 'oku ou pou pou atu ke toe fai e folau ki Ha'apai 'oku ou pou pou atu ki Vava'u, ko u pou pou atu ki he Pule'angá fakasiosio e ngaahi me'a kotoa pē 'e ala fai'aki 'etau fakamole ai ke 'ave 'a e fiema'u 'a e kakai kia kinautolu tautautefito e taimi faingata'a ko eni ke fakahoko ia. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō. Sea ki'i faingamālie ke u ki'i fakahoha'a.

'Eiki Sea: Toki tuku atu ho taimi 'Eiki Minisitā, ko e Fakafofonga Nōpele Ffika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko 'eku fakamālō atu pē au 'i he ma'u ki'i faingamālie ke u ki'i, hangē pē ko 'aneuhu ne ki'i tōtōtaufa foki e Fale, anga pē ia e Fale Alea 'o Tonga, ka ko e houa efiāfi ní Sea, 'oku hangē 'oku ki'i fakalaumālie 'a e feme'a'aki, pea hangē ko e ngaahi feme'a'aki ko eni kuo toki 'osí, tau me'a 'a e Hou'eiki ki he fakamatala ko eni, tautefito ki he fakamatala ko eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Minisitā fekau'aki mo 'Eua 'i he monū'ia e vahefonua, Funga Fonua he fakahoko e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Pule'anga. Pea ko 'eku ki'i ko u, faka'ilonga atu pē 'aku Sea ke u ki'i hū atu ai pē he ki'i fo'i, 'a e fo'i ongo'i māfana ko ia, ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā tautefito ki he Vahefonua 'Eua. 'Amanaki foki ke hoko atu e, 'a e polokalama lotu 'aukai ko eni 'a e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Pule'anga ki he Vahefonua Ha'apai 'i he māhina kaha'u Sea, pea ko ia e 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'oku ou tui pē ke, faka'amu au te tau me'a kotoa atu e Hou'eiki kae 'uma'ā e kau Fale Alea, he 'oku ou tui Sea, vahefonua eni na'e tonu ke kamata mei ai hono fakama'u e lotu ko eni. 'Ikai ngata pē he hisitōlia fonua eni na'e fai mei ai hono matua'i e fonua ni, fonua eni na'e tali ai 'e lotū Sea, pea 'oku ou tui ...

'Eiki Palēmia: Sea tapu mo e Feitu'una, 'oku ki'i, tapu mo e Hou'eiki e, ongo'i tama 'oku hangē kiate au 'oku kemipeini 'a e Fakafofonga, Fakafofonga Nōpele Ha'apai, 'oku mau 'ai, 'ai pē 'emau, ke 'ai pē ha'ane tali ki ai pē 'oku mo'oni 'eku fakakaukau pē 'ikai, mālō Sea.

Pou pou ke hoko atu polokalama 'aukai ki he vahefonua Ha'apai

Lord Tu'iha'angana: Neongo pē na'e me'a atu e Nōpele Vava'u 'o hangē 'oku 'ikai ke ne faka'uhinga'i e kemipeini, kapau ko 'ene me'a mai ko e kemipeini, ko e kemipeini eni Sea, ko u tu'uaki atu e Vahefonua Ha'apai, he ko e 'uhinga he 'oku fai e polokalama lotu pea ko e kemipeini'i atu eni e Vahefonua Ha'apai 'Eiki Palēmia ke fai hono fakakaukau e polokalama mahu'inga ko ena 'oku fakahoko.

Sea 'api ko ē Tupou 1, Pulela'ā, ko ia na'e hā fakamisiteli ai e kolosi, fakama'u ai e 'aukai e Vahefonua Ha'apai. Ko e me'a ia na'e tali ai e lotu ko ia. Ko e tali e lotu 'e Taufā'āhau ...

Taimi: 1426-1431

Lord Tu'ihā'angana: ... Na'e tesi'aki ia e motu'a ko Pita Vī. Na'e lī ia he vaha'a tahi ko ē pea ha'e le e Tu'i ia ki Hā'ano fai hono taumafā kava ai hake atu e motu'a, hake atu e motu'a 'i Hā'ano tali ai ko ē, tali'anga ia fakamo'oni'i ia 'e Taufā'āhau 'a e mo'oni e lotu. ko ē fo'i me'a fakahisitōlia 'e 2 'i Ha'apai pea 'oku ou tui 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a kehe fekau'aki mo e me'a ko eni ko e lotu 'a eni 'oku tau fai ko eni pea 'oku tau mahu'inga'ia ia he taimi faingata'a ko eni mo e fu'u to'u mahaki faka'auha ko eni pea 'oku fai ai ko ē 'a e fokotu'u ki he Pule'anga ke fai e ngaahi polokalama ko eni lotu 'aukai ka ko ia 'a e māfana mo e pehē ke hoko mai 'a Ha'apai. He 'oku ou tui ko e hangē na'a ku lave ki ai he hisitōlia ko e feitu'u ē na'e tali ai 'a e lotu pea ko ia 'Eiki Palēmia pea 'oku tonu pē ia ki he Vahefonua Ha'apai he na'e neongo na'e 'i ai mo e ngaahi me'a kehe 'i Tonga ni ka ko e fu'u me'a fo'i hā fakamisiteli e kolosi 'i Ha'apai ....

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko 'eku ki'i kole atu pē mu'a ke ki'i tokoni mai pē. 'Oku ou fiefia 'oku māfana he, ho'o me'a hangē ki he lotu mo e me'a. Tau lotu 'ata'atā pē 'i he teuteu ko eni ko ē ki Ha'apai pē ko e ...

Veivosa Taka: Sea ko 'eku u ki'i fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ko 'eku fakatonutonu Sea ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Polisi 'o pehē tau lotu 'ata'atā pē. Ko e Folofolá lotu mo ngāue . Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku taha ai 'a Ha'apai mālō Sea.

Lord Tu'ihā'angana: Ko ia Sea ko ia ko 'emau fokotu'utu'u atu ki he lotu ki he vahefonua Ha'apai 'oku 'amanaki ke tau hoko atu ki ai, ka ko e hangē ko e kole 'a e motu'a ni 'Eiki Palēmia 'oku ou tui pē hangē pē ko ena, 'ikai ko ha ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā *MEIDECC* 'ikai ko ha me'a kovi ia ka tau fo'i uike ko ia pea me'a atu 'a e Fale Alea ki ai ki Ha'apai 'o faka'ilonga'i 'o fakahoko 'a e polokalama mahu'inga ko eni ko e lotu 'aukai pea 'oku ou tui pē 'Eiki Palēmia 'oku toutou puli 'emau ki'i fefine Ha'apai ko eni 'oku Minisitā *MOI* 'oku femou'ekina hono fakakakato e ngaahi ngāue ke fai mo kamata 'a e langa 'o e Hala Holopeka ka tau me'a atu ko ē 'a e Hou'eiki ki ai 'i Novema ko e ngaahi uike si'i pē mei heni.

Ko e kemipeini ko 'ete ala ki hoto kato ki ha pa'anga ke fai'aki ha ngāue

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ke fiemālie pē Nōpele ke u tokoni ange ki ai kapau pē 'e fiemālie. Fakamolemole pē Sea tulou pē mo e Feitu'una mo e Fale 'Eiki ni. Ko u fanongo mai pē he hala fakato'oto'o mai pea 'oku ou sai'ia 'aupito 'aupito he Minisitā *MEIDECC*. Ko e me'a ia 'oua 'e 'ai ha me'a ia ke fufuu'i he fonua ni. 'Ai ke *accountable* pea toe *transparent* 'a e ngāue 'ha e Pule'anga 'Eiki Sea. Pule'anga ko ē 'aneafi mamahi'ia 'aupito 'ikai pē ke nau me'a mai ha ngaahi me'a 'oku ou lave'i a'u ki he taimi ni 'oku te'eki 'ikai ke nau me'a mai'aki. Ka ko 'eku fie tokoni ki he Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai koe'uhí kuo 'osi 'ohake he Fale ni 'a e fo'i lea ko e kemipeini. 'Oku ou kole toloi atu e hala ia 'o Ha'apai, toloi Sea hela e Pule'anga teuteu ha me'a lelei ki hano ke 'ange ki he kakai. Kuo ō mai e kau Fakafofonga 'o e Kakai nau me'a mai ki he Fale ni 'o me'a atu ki he Feitu'una ko e kemipeini. 'Oku ke mea'i e me'a ko e kemipeini ko e ala ki he kato 'a ē 'oku fai 'i Ha'apai 16 'a ē 'oku fai he Vava'u 16 he taimi ni 'Eiki Sea. Langa e fu'u fale 'i ...

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakatonutonu. atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Langa e fu'u fale he 'e he tama ...

Mo'ale Finau: Ki'i fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e kemipeini ia Sea. Ka 'oku ala leva e tama...

Mo'ale Finau: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pe ko e tangata ko iá.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Ko e fo'i lea ko e kemipeini 'Eiki Sea ko e fo'i lea faka-Pilitānia. Ko hono 'uhinga 'oku pehe ni, "*work in an organized way and active way towards a particular goal*".

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea.

Mo'ale Finau: Sea te'eki ke 'osi e fakatonutonu. 'Uhinga he 'oku me'a mai 'e ia.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea. 'Oku ou kole atu ke tuku 'a e me'a ko iá....

Mo'ale Finau: 'Oku me'a mai ia ko e 'uhinga 'oku mai 'e ia ko e kemipeini ko e ala ki he kato hala ia ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku fepaki ia mo e tu'utu'uni.

Mo'ale Finau: 'O, 'oku hala ia! 'Oku hala ia 'Eiki Sea. Ko e kemipeini ko e fo'i lea faka-Pilitānia.

Lord Tu'iha'angana: 'Ikai pē ke 'i ai ha tokoni 'e taha ia.

Mo'ale Finau: Sio ki ai 'ikai ha tokoni 'e taha.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Lord Tu'iha'angana: Pe ko ha fakatonutonu kae faka'osi 'eku ki'i miniti 'e 10 'a'aku.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamolemole pē 'Eiki Nōpele ke mo'oni pē Feitu'una 'oku 'ikai ke tokoni atu ka ko 'eku fakatokanga'i koe'uhí ko e ni'ihi pē kau Fakafofonga he Kakai he Fale ni 'oku nau fai 'a e tufunga lea pe ko e me'a ko ē he Fale ni. Mahalo ko hono 'ai fakamo'oni pē 'e taha ko e fo'i lea 'oku ngāue'aki ko hono fakatau e totonu 'a e tangata koe'uhí ko ha Mēmipa he Fale ko eni 'Eiki Sea. Mahalo ko hono 'uhinga pē ia te u lava 'o fakatokanga'i pē he anga 'eku faka-Ttonga 'a e motu'a ni he koe'uhí 'oku me'a mai 'a e loea ko ē ....

Veivosa Taka: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u faka'osi atu au 'Eiki Sea kae toki ....

<007>

Taimi: 1431-1436

Lord Tu'iha'angana : ... kae kehe ko e fo'i, ko e māfana pē ia 'a e motu'á ni Sea 'i he 'amanaki ko eni, pea ko u tui Sea, he ko e fakahoko ia ko ē ki'i talatalaifale atu ko eni ki he teuteu fakahoko ko eni e lotu 'aukaí ke fakahoko ki Ha'apai he kuo kamata 'i 'Eua, pea fakahoko ki he Vahefonua Ha'apai. Pea ko e 'uhingá ia Sea, ko e fo'i polokalama ko eni ko e lotu 'aukai ko eni 'oku fakahoko 'e he Palēmiá, kai ke teitei kāinga ia mo e ta'ofi ē ta'ofi ē mo e fai ha fa'ahinga loto kehe. Ko e me'a ko ē 'oku kāinga pea mo e lotu 'aukaí ko 'etau tukulolo hotau lotó mo e 'ofa pea 'e 'ikai ke, 'a ia ko e ha'i atu kai ai ko ē ki'i fakamuimui 'eku ki'i malangá Sea, 'uhingá he ko u 'atu e hisitōliá 'a e vahefonua ko eni 'i he ngaahi me'a 'i he lotú na'e hoko 'i he Vahefonua Ha'apai. Hangē ko ia na'a ku lave ki ai ko e hā fakamisiteli e kolosí, ko e tali 'e Taufaaāhau 'a e lotú 'i he Vahefonua 'i Ha'apai ko e 'uhingá na'e tesa ai 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Hou'eikí. Pea ka fakahoko e ki'i fo'i 'a'ahi ko iá, napangapangamālie pea hōhōa tataua ia mo e ki'i fo'i kole ko eni 'oku lolotonga fai 'e he vahefonuá, 'a honau palopalema ko eni 'oku hoko kiate kinautolu 'i he laui ta'u eni. Ko 'ena fononga fakataha mo e fo'i lotu 'aukai ko ia eni 'i Ha'apai pea lava mo e fo'i me'a pē ia 'e taha ko iá fakahoko 'i Ha'apai he ta'ú ni 'osi fiemālie mautilu.

Fokotu'u ke toki fai lotu 'aukai ki Ha'apai pea takitaha tokoni he Mēmipa 'ene folau

Siaosi Pohiva : Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga Nōpele Ha'apai. Ko u pou pou atu au ki he fakakaukau ko iá ka ko 'eku fokotu'ú eni. Tau 'ai ke tāpuni e Fale Aleá ka pea tau toki ō atu ki Ha'apai pea takitaha totongi pē ka tau ō 'o katoanga ai, kae tukuhifo 'a e ki'i sēniti ko eni 'oku 'ai ke fakamole 'aki ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea.

Siaosi Pohiva : Te'eki ai ke 'osi 'eku, ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ko e tokoni eni ko e fakatonutonu Sea.

Siaosi Pohiva : 'E Minisitā.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā ho'o fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu mo e Feitu'una Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmiá, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá. Sea ko u kole atu ki he Fakafofonga Fika 1 tukuange e me'a 'a e Pule'angá ke fai 'e he Pule'angá pea mo e me'a 'a Ha'apai ke fai 'e Ha'apai. Tatali pē mu'a e me'a 'a e Tongatapu 1 ia ki Tongatapu 1. Ko ia pē Sea.

Siaosi Pohiva : Kuo mahino mai 'a e fakatonutonú ia. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'a e Pule'angá ko e me'a 'a e fonuá, ko e silini ia 'a e fonuá. Ko u ki'i fakatonutonu atu ia ko ē 'Eiki Minisitā ke ke manatu'i ma'u pē ia.

Veivosa Taka : Sea ko e ki'i fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú ko e fekau'aki pea mo e totongí. Ko e lave'i 'e he motu'á ni 'Eiki Sea ko e pulutousá pea mo e lolá *excavator* 'oku totongi. Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou pou pou atu mo 'eku fakahoko atú ki he ngaahi me'a ko ia 'oku fakahokó. Tukuange

mu'a 'a Ha'apai he 'oku *flow* lelei 'a Ha'apai he taimí ni he me'a 'a e Nōpelé. Ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e konga ia 'oku fakatonutonu mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Mālō Sea ka u ki'i hao atu ai pē au ia mu'a Sea he faingamālie ko ení.

'Eiki Sea : 'Oku kei toe 'a e taimi 'a 'Eiki Nōpele Ha'apai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Na 'oku loto laumālie lelei 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai ke u fakakakato atu ā Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai.

Fakaafe ki he kau Mēmipa ke nau he o fakama'u lotu 'aukai 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Tapu pea mo e Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Sea ko e, 'oku ongo'i mo'oni 'e he motu'á ni 'a e fu'u 'aukai ma'ongo'onga na'a mau fakahoko 'i he Sapaté Sea. Na'a mau ongo'i 'oku kai mo inu homau laumālié kae 'uma'ā 'a e kāinga 'o e Fungafonua pea pehē ki Tongá ni kátoa. Ko e ngaahi fehu'i ko ia 'oku fakahoko he 'aho ní pea ko u fanongo ki ai 'aneuhu. Sea ko u tui pē Sea 'oku totonu ke tau laumālie tatau. Kapau leva 'oku 'alu 'a e 'aukaí hangē tofu pē eni ko e vaka 'ko eē fuakava ko ē 'a e Siasi Uesilianá, ka 'oku 'alu 'a e puha 'o e fuakavá ki 'Eua tau 'alu ai, tau poupu, Tu'i ke hapai, Hou'eiki ke poupu. Ko u tui 'Eiki Sea ko e me'a mahu'ingá ia pea kapau leva 'e pehē 'e tākanga 'etau fohé pea tau 'amanaki leva ki ha Pule'anga lelei.

Sea ko e 'uhinga e fakakaukau ko eni ke fatu e 'aukaí ko e malu'anga ia 'o e fonuá. Lolotonga 'enau nofo tailiili ki he KOVITI-19 pea 'oku fatu leva e fakakaukau ko ení 'ai e 'aukai, pea 'oku tau ō ki ai, ko ehono 'uhingá ko 'etau ō 'o lotu. Taimi tatau pē 'i he fo'i, 'i he fatongia ko iá, 'oku lava ai pē 'o fai e 'a'u ki he ki'i vahefonua ko iá...

<008>

Taimi: 1436-1441

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... 'o, 'o me'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni ka ko u fakaafe, ... mou me'a mai ke tau ō pea ko u kole atu Sea kapau ā kuo 'ikai ke loto 'a ... Tongatapu 1 mo e ngaahi feitu'u ...

Siaosi Pohiva: Ka u 'E ki'i tokoni atu pē ki he Minisitā kātaki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mo e ngaahi feitu'u Sea ...

Siaosi Pohiva: 'E, ki'i tokoni atu pē.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku 'ikai ke u tali e tokoni Sea kae tuku mu'a ke hoko atu 'eku fakamalanga ke me'a na'a 'ohovale 'oku toe hē 'eku fakakaukau.

Siaosi Pohiva: Ki'i, 'o 'Oku te'eki ai ke fai e 'a e fakama'u 'aukai ia ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ...

Siaosi Pohiva: Ki he kakai pea fakaafe'i ....

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: 'Oku ou kole atu Sea 'oku 'ikai ke u tali e tokoni.

Siaosi Pohiva: Kapau 'e 'uluaki fai ia 'i Tonga ni ....

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e tu'utu'uni ia, tu'utu'uni ia ko ē 'i heni 'a e ...

'Eiki Sea: Tongatapu l'oku 'ikai ke tali ho'o kole tokoni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea. Ko ia Sea 'oku ou faka'amu pē Sea ke mahu'inga mālie. Mou kātaki Hou'eiki Mēmipa tau lava atu mou me'a mai ke tau ō ki he fakama'u 'aukai ko ena kuo kole mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai mou me'a mai ke tau ō ki ai. Tau ō he ko e mo'oni e mo'oni ko e hā fakamisiteli ko ē 'a e kolosi ko u tui ko e koloa lelei ia ke tau ō 'o fakahoko ai e 'aukai. Tuku ā e lotu 'afungi mo e ngaahi lotu ko ia. Ka tau ō ki ai 'oku 'i ai foki e kupu'i himi 'a Molitoni 'oku pehē, 'e tupu pē 'a e monū'ia ha potu te ne a'u ki ai hangē ha ngoue 'uheina pea lahi hono tāpuaki. Sea kapau te tau nofo pē 'i Tonga ni fanongo talanoa pē ki motu. Nofo pē heni fanongo talanoa pē ki motu kae 'ikai ke te tui e sū 'a nautolu ko ē mei motu. Mo'oni e lau ko ē 'a e finemotu'a Niuafou, kala lava, kala 'iloa ia.

Ko ia Sea ko u faka'amu kātōa tau 'i Ha'apai fai e 'aukai ko ia pea tau sio pea 'oku 'i ai ai pē mo e ngaahi ngāue ke tau ō fakakakato ai mo tau, mo fai e me'a ki ai Sea. 'Aho ni kuo u fanongo 'oku tala fakakemipeini. Sea ko e ngaahi tangikē vai eni 'oku 'ai ke tufotufa. 'E tala ko e kemipeini pē ko e ngāue lelei ia 'oku 'ave ki he kakai? Ko e ngaahi hala eni ko eni 'oku lele e ngaahi hala. Faka'ofō'ofa e ngaahi hala 'a 'Eua fakafeta'i pea tau fakamālō he tokoní fēfē leva 'a Tonga ni?

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Eiki Minisitā 'ai ka u ki'i tokoni atu pē ki he Feitu'una. Kuo 'osi fanongo ko e 'ai ke mou taki 50 kātōa, ko u fokotu'u atu tuku mo ia., 'Oku mou kemipeini 'aki e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea 'oku ke mea'i ki he me'a ko eni, hū mai au na'e 'i ai e 'u palau 'osi tufa ia. Ko e hā ia? Ko e kemipeini pē ko e fatongia pē Pule'anga 'oku tonu ke tufa? 'Oku ou lotu mamahi talu pē 'aneuhu Sea 'eku lotu mamahi he fanongo ki ha ni'ihī he Fale ni 'oku nau hanga 'o tukuaki'i 'a e Fale ni 'i ha me'a ko e kemipeini kae hili ko ia ko e hā leva e me'a te tau fai ke fai ki he kakai? Ka 'ikai pea mātuku.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō mālō Sea. 'Oku ou 'ilo pē Sea 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku taimi ka u ki'i fakakakato atu ai leva.

Mateni Tapueluelu: Ka u ki'i fakatonutonu e 'Eiki Minisitā Sea. Tapu pē mo e Feitu'una Sea pea tapu ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko e tokoni eni pē ko e fakatonutonu?

Fokotu’u tuku ki he kau taki lotu ke nau fai e ‘aukai

Mateni Tapueluelu: Ko e fakatonutonu Sea pehē ‘a e faka’apa’apa lahi pē ki he ‘Eiki Minisitā ko e fakamatala ko ē ‘oku pehē mai ke tuku e ‘afungi. ‘Oku ou fakatonutonu atu ia. Hou’eiki mole ke mama’o ke mau nofo mautolu ia ko e tāufehi’a. Ka ‘oku mau tui ‘oku fakapotopoto kapau ‘e tuku ki he kau taki lotu ke nau fai ‘a e polokalama ‘aukai ka mou hanga ‘o tataki e langa ‘a e fonuá ‘i he kupu 51 ‘a e Konisitūtone. Ko e me’a ko ē ‘oku mau fokotu’u atu, Sea ko e me’a ko ē ke pehē ko ē ke kemipeini Sea ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ka u ki’i fakatontonu atu ...

Mateni Tapueluelu: Tufotufa taau mo tatau e ngaahi faingamālie ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko u fakatonutonu Sea.

Mateni Tapueluelu: Ko e me’a ia ‘oku ui ko e tufotufa taau.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Me’a ki lalo.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko au pē ko u tu’utu’uni he Fale ni ‘ikai ke ke toe me’a pehē ki ha Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea fakamolemole atu Sea ka koe’uhí foki ko e ‘uhinga ko 'ene talangata’a ko e lea fakatonutonu ko 'ete ongo’i pē ‘oku pehē mai fakatonutonu pea te kātaki ka te angalelei. Sea ko eni ko e ‘aukai eni ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga. Hanga ‘e he 'Ene ‘Afio fili ia fakanofa ko e Palēmia. ‘Omi mo e Kapineti, ko u kole atu mou pou pou mai. Pou pou mai ‘oku kau mai eni e kau taki lotu e ngaahi siasí. Ko ‘enau kau ki ai ko ‘enau pou pou ia ki he ‘aukai fakafonua ko eni. Ko e hā kuo mou hanga ai ‘o teketeki’i ai mautolu ‘osi ko ia ko e Pule’anga, ko e Palēmia ‘oku ne uki ‘a e ‘aukai fakafonua ko eni. Sea ka u toe ki’i hoko atu ai pē mu’a Sea he ko u ‘ilo pē ‘oku te’eki ai ke ‘osi ‘eku taimi. Ko u kole atu ko e ngaahi toenga tangikē ko ē ‘e 50 ‘o e ngaahi feitu’u ko eni ‘omi mu’a ke ‘ave ki Niua. Ko u kole atu mu’a Sea mai ke mau taki tolu 3 taki fā 4 ‘a Niua ...

<009>

Taimi: 1441-1446

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ’i he ngaahi tangikē ko ia, he ko eni ‘e tala pē ko e kemipeini, ‘oku ou kole atu Sea ...

Saia Piukala: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō.

Tokanga ke vahevahe taau tokoni ke ‘inasi kotoa ai vāhenga ‘e 17

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku ou tui au Sea, 'oku hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele 'a Vava'u, me'apango kuo hoko e 'a e 'aho ni ia Sea ke tau talanoa fetūkuaki fakakemipeini Sea, pea 'oku ou tui 'oku mea'i 'e he Fale ni mea'i 'e he 'Eiki Palēmia, mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa e Fale ni Sea, ko e lipooti na'e 'ohake 'e he Tongatapu 8, na'e 'i ai e makatu'unga ia na'e he'aki mai ia 'e he kakai 'o hangē nai 'oku 'i ai ha filifilimāanako nai 'i he founa 'o e tufotufa, pea taki ai e fakakaukau ko e 'ikai ke tofuhia fakalukufua. Pea na'e talanoa ki he *side walker*, 'a ia ko e fifili ia mo e fakakaukau. Ko e me'a ko eni ki he tangikē vai Sea, 'oku kakato e ngaahi vāhenga ia 'e 17 ia ai, pea 'oku 'ikai ke 'i ai e fakakaukau ia pē ko e 'elemēniti ke fai ha kemipeini.

Hou'eiki 'oku ou kole atu kuo lahi e taimi ia e Fale Alea 'oku mole ia Sea, 'i he'etau talanoa'i pē ko hai 'oku kemipeini pē 'oku, Hou'eiki Pule'anga fai ho'omou ngāue 'a moutolu, 'i he anga ho'omou fakakaukau tukuange tēpile ko eni ke fafangu ma'u pē kimoutolu ke mou 'ā. Ko e 'aonga ia mo e mahu'inga mālie e tēpile ko eni Sea, ka ko e hangē 'oku 'ai ke tau fekolo'akí Sea, hangē ko e ngaahi feme'a'aki ko eni. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tufotufa tāu 'oku tofuhia ai kitautolu pea 'oku fiemālie e kakai 'o e fonua. Ko e taimi ko ē 'oku fetō'aki ai 'oku ou tui ko e 'uhinga ia mo e makatu'unga ia 'oku fai ai e fifili fai ai e hoha'a he 'oku totongi tukuhau kātoa 'a e vāhenga 'e 17 ka ko e taimi ko ē 'oku tufotufa ai 'o hangē 'oku nofo pē tanu hala he fo'i vāhenga 'e 8 'oku nofo ē he ki'i fo'i vāhenga ko ē, 'oku mahe'a hake ia he Fale ni.

Poupou ki he tufa tangike vai he 'oku 'inasi kotoa ai vāhenga 'e 17

Pea 'oku ou kole au, mahu'inga ange 'etau talanoa'i e *issue* 'oku mahu'inga ki he kakai e fonua, 'oku ou poupou atu au ki he tangikē vai 'oku fiema'u ia, pea 'oku kakato ai e fo'i toko 17 'a e kau Fakafofonga. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Tali Pule'anga ke fakapotopoto 'enau fakamole

'Eiki Palēmia: Mālō. Sea ki'i kole mu'a ki'i faingamālie ko eni kei manatu'i e, ko e kei 'alu pē foki 'a e tipeiti Sea ko e tokanga ko e fakamole ke fakapotopoto. Ko e me'a tatau pē na'e fai ko ē 'i he, na'e 'i ai e nusipepa ki'i la'i pepa ko hono faitāa'i atu e 'ū me'alele, na'a 'oku fai e, 'ilo ange kuo fai e, ke 'ai ke fakapotopoto'i e me'alele, fakamole, 'ai ke fefolau, 'ave ko ē kau mahaki ki mulí, tala ia kuo lahi e mole totonu ke 'oua 'e toe 'ave, kae, kuo nau mātutu'a. Ko e taimi ko ē na'e hoko mai ko ia 'a e Pule'anga ko ia na'e toki 'osi, fakamole ko ē ki he 'ave fakafalemahaki ko ē ki muli ko e lahi tahá ia, 'a e me'a pē ko ē na'e fakaanga'i, ko e lahi tahá ia, ko 'eku lea atu eni ko e Minisitā Pa'anga eni.

Mateni Tapueluelu: Sea fakafehu'i ka u fehu'a mu'a ki ai pē na'e kau e Palēmia he fakamole ko ia hono 'ave ia ko ē fakafalemahaki ki muli he taimi na'e Minisitā Pa'anga ai Sea.

'Eiki Palēmia: Ko ho'o fehu'i ia, he'ikai ke u tali atu 'e au 'a e fehu'i ko ia, hanga pē koe 'o 'ai mai ha ki'i tohi kapau 'oku ke fehu'i mai ha me'a. Ko 'eku fakamatala 'oku 'i ai e tu'utu'uni e Fale ko eni, 'oku tau ngāue tatau ki he lao, ka ko e, ko 'eku talanoa pē 'aku e ngaahi me'a mo'oni. Taimi na'e 'ave ai 'a Nōpele Fusitu'a, ko u 'ā hake hoku 'api tatangi e telefoni, talamai 'e he Palēmia pē ko e hā e me'a na'u hanga ai 'o 'ave ai 'a Fusitu'a ki me'a, na'a ku fakangofua ai 'a Fusitu'a ke 'ave ...

Mateni Tapueluelu: Fakatonutonu mu'a eni 'Eiki Sea, 'oku me'a'i 'e he 'Eiki Palēmia ki he hingoa 'o e toko 2 'oku 'ikai ke na me'a heni. Pea 'oku ou fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai

totonu fakapotopoto ke fai 'a e tukuaki'i ko ia ki ha ni'ihi 'oku 'ikai ke nau 'i heni ke nau lava 'o fai ha tali.

'Eiki Palēmia: 'Io...

Mateni Tapueluelu: 'Oku ou fakatonutonu atu Sea 'oku tonu ke ta'ofi e malanga ko eni, mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Mālō. 'Oku, ka ko e me'a ko eni ...

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia 'oku ou fakatokanga'i e fakatonutonu ke ke me'a fakalelei mai pē ho'o poini.

'Eiki Palēmia: 'Io, ko 'eku poini na'e ta'ofi e motu'a ni, pea 'oku 'i ai pē mo e tokotaha te u ma'u pē ko e fakamo'oni 'oku kei mo'ui. ...

<005>

Taimi: 1446-1451

'Eiki Palēmia: ... pea 'osi ko ia pea u kole ange fakamolemole ko e fakangofua ko ē folau ko ē ki muli 'alu ki muli pehé ni 'oku fai ia 'e he Minisitā Mo'ui ko au ko e toki totongi pē ia, ka na'e tōtōlili mai kiate au 'i he me'a ko ia.

Mateni Tapueluelu: Toe fakatonutonu Sea fakatonutonu e fakamatala ko eni he 'e ma'u hala e kakai. Ko e fakamole ki he me'a 'a e tokotaha ko eni ki muli ko 'ene fakafaito'o ko ia pē na'a ne fakahū mai 'ene pepa Kapineti, me'a ia 'a e Minisitā Mo'ui. Na'e 'ikai ko ia na'e Minisitā Mo'ui, fakahū mai pē 'ene pepa ke fai e fakamole ke folau pea tali. Fakatonutonu atu Sea kae fakafokifoki mai e feme'a'aki ho Fale Sea.

Semisi Sika: Sea ko 'eku fakatonutonu atu ko e feme'a'aki ha taha kuo pekia 'o talamai na'e pehē mai na'e me'a mo me'a mo me'a fu'u ta'etaau pea ta'efe'unga ia ke fai 'i he Fale ko eni.

'Eiki Palēmia: Hou'eiki 'e 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke pekia 'a Fusitu'a ko 'eku talanoa 'a'aku kia Fusitu'a.

Tokanga ki he ngeia mo e molumalu feme'a'aki e Fale Alea ko e mafai pule hono 2 e fonua

Semisi Sika: Ko e fakahoko mai na'e tu'utu'uni he Palēmia ke ta'ofi ko hai te ne talamai pē ko e mo'oni pe ko 'ene fo'i fa'u pē 'a'ana.

'Eiki Palēmia: Kai kehe 'e tuku ia he 'oku ou tui au 'oku fanongo mai pē e tokotaha ko ia ko ē he taimi ni ko ē na'a ne 'uluaki telefoni mai pea ne toki mono ange telefoni ki he tokotaha ko eni. Sai ko e...

Semisi Sika: Sea 'oku ou kole atu koe'uhí ko e ngeia mo e molumalu hotau mafai ko e ua taki e fonua.

'Eiki Palēmia: Ko hono ua.

Semisi Sika: Ko ia na'e 'i ai e fatongia ke faitu'utu'uni pea ko ē 'oku kehe 'ene tali.

'Eiki Sea: Tongatapu 2 ko ho'o fakatonutonu?

Semisi Sika: Ko 'eku fakatonutonu atu 'a e laumālie 'o e tataki mo e mafai molumalu 'oku tau ma'u he fonua ni ke veteveteki pehe'i ke ta'etaau pea ta'efe'unga pea 'ikai ke 'i ai ha falala'anga ia 'a e kakai ki he anga 'etau feme'a'aki.

'Eiki Palēmia: 'E Sea kuo 'osi ko u hoko atu au. Ko e fefolau'aki ko e toe lahi taha ia ka ko e toe me'a tatau pē na'e hanga 'e he fika 3 'o toutou faitaa'i mo e, ... ko e ko e, 'oku ne me'a 'oku ui ko ē ko e kemipeini 'a e me'a ko ia, pea 'osi ange kuo tau toe omi pē 'o fai e fu'u me'a tatau. 'E faifai pea tau fai pē ha ngāue kotoa kuo kemipeini pē ia. 'E faifai pea tau pehē ke tuku ā e tanu hala ko eni Hala Holopeka. Pea ko e 'ai ko eni ke tanu hala ko eni kuo tau fai ko ē 'i heni kuo talamai ia ko e kemipeini 'osi ange toe a'u pē ki he 'aho pē 'e taha 'oku toe talamai 'oku fiema'u he kakai ke tanu e hongau ngaahi hala. Fakamolemole Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Kuo u lava atu au mālō.

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea na'a kne u fakahoha'a 'anenai ki he kemipeini ....

'Eiki Sea: Ha'apai 12 kātaki ko u tu'usi atu au ho'o me'a 'oku 'osi fiu au he fanongo atu ki ho'omou fakamalanga ki he kemipeini.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga pē Sea ia ki'i me'a fo'ou eni ia.

'Eiki Sea: Ha'apai 12 'oku ou tui au 'e toe 'i ai oku 'ikai ha me'a fo'ou ia te ke lava 'o tānaki mai he efiafi ni kuo 'osi e 'aho ni kakato he'etau vilo takai holo pē he kemipeini pea kuo lahi e ngaahi faka'uhinga pea kuo kamata eni ke tau ta'aki hake mo e hisitōlia mo e hā fua e 'ū tu'utu'uni Kapineti mo e folau fakafalemahaki. Kapau, Me'a hifo ki lalo Ha'apai 12 he'ikai ke u toe tuku atu 'e au ha'o taimi. Ko 'etau ngāue mahu'inga he 'aho ni 'oku 'i he 'asenita 'oku te'eki ke tau a'u ki ai. Ko e lipooti mei he Potungāue *MEIDECC* 'a ia na'a tau fakafiefia'i 'enau *policy* na'e huufi 'e he 'Eiki Palēmia pea mo au 'i he'etau mālōlō ki he ho'atā, ka ko u fiema'u pē ke u fakama'ala'ala 'a e me'a ko ē 'oku fai ai 'a e fetō'aki he kemipeini. 'Oku 'ai eni ia hangē e kemipeini ia ha fo'i kapekape ha taha pē 'oku kemipeini 'oku 'uhinga ia 'oku 'i ai ha 'ene fo'i ngāue hala 'a'ana 'oku fūfuu'i mai mei mui. Kapau te tau foki ki he fa'unga Pule'anga 'i he kamata. Ko e ni'ihī na'e hū mai ki he Pule'anga pea fili mai ki he Kapineti na'e fai'aki 'enau ngāue 'a e 'ofa fonua pea mo 'enau fatongia ki he kāinga, hou'eiki, siasi mo Tonga. Kuo tau liliu mei he fa'unga Pule'anga ko ia 'o tau politiki fili mai he kakai. 'I he'ene pehē kuo 'oku pau ke fai e kemipeini ma'a e kakai 'ikai ke toe fehu'ia ia. Pea 'oku 'amanaki ke tau kamata e ta'u fo'ou 202 ko u tui 'e lahi e kemipeini he ta'u fo'ou he 'oku 'i ai e fili 'oku 'amanaki ke tau hanga atu ki ai mo 'i Nōvema ...

<007>

Taimi: 1451-1456

'Eiki Sea: ... ko eni 'oku 'omai he Pule'anga ke tau ke solova'i 'aki e ngaahi palopalema. Tonu pē hala me'a fakafo'ituitui pē 'a koe ka 'oku hanga 'e he kemipeini 'o *confuse* 'etau fakakaukau. Hou'eiki kole atu ki he 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ko 'etau 'Asenita Fika 4, Kalake lau mai e lipooti.

Lipooti Fakata'u Potungāue *MEIDECC* 2019/2020

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato e Fale kae 'atā ke lau atu e tohi 'oku fakahū mai 'aki he Fakamatala Fakata'u.

'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*,

'Ulu'i tohi pē 'a e Potungāue *MEIDECC*

'Aho 28 'o Sepitema 2020.

Lord Fakafanua
Sea 'o e Fale Alea
Fale Alea 'o Tonga
NUKU'ALOFA

'Eiki Sea,

Fakatatau ki he kupu 51 kupu si'i (5) 'o e Konisitūtone 'oku ou lāngilangi'ia ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue 'o e Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina e Fakatamaki, 'Atakai, Feliuliuaki 'o e 'Ea, Fetu'utaki mo e Malu 'a e Ngāue Fakakomipiuta (*MEIDECC*) ki he ta'u 2019/2020.

Faka'apa'apa atu,
Hon. Poasi. M. Tei
(Minisitā 'o e *MEIDECC*)

Kalake Tēpile: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

Fakama'ala'ala he Lipooti Fakata'u *MEIDECC* 2019/2020

'Eiki Minisitā *MEIDECC*: Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Fakamolemole pē Sea kau ki'i to'oto'o me'a lalahi atu pē ki he ki'i fakamatala fekau'aki pea mo e lipooti. Ko e Lipooti eni ko ē ki he Ta'u Fakapa'anga 2019/2020 'a ia na'e ngata lele mei Siulai 'o e ta'u kuo 'osi 'o ngata ki Sune 'o e ta'u ni 'a e ngāue kuo fakahoko he Potungāue 'a e *MEIDECC*. Mou mea'i pē foki Sea ko e, ko e tokolahi 'a e kau ngāue ko e toko 202. Ko e potungāue ko eni Sea ko e patiseti na'e 8.4 ki he ta'u fakapa'anga ko eni ko e lahi taha e silini ngāue 'a e potungāue ni ko e tokoni mei he kau *donors* mo e kau *development partners* ko e 'uhinga ko e kehekehe ko ē natula 'a e ngaahi va'a 'i he potungāue 'a e motu'a ni. Pea 'i he ta'u kuo 'osi na'e 'i he ta'u fakapa'anga kuo 'osi mei Siulai ta'u kuo 'osi ki Sune 'o e ta'u ni na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 14.15 miliona na'e mei he kau *donors* 'o fakahoko 'aki 'a e ngaahi poloseki kehekehe. Nau ki'i fakamatala pē ki he ngaahi polōseki Sea 'i he taimi na'e

tepile'i mai ai e patiseti 'a e motu'a ni. Ka ko e ta'u fakapa'anga kuo 'osi na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 14.15 miliona ko e peseti ai 'e 46 'a e *World Bank*, peseti 'e 25 mei he *bilateral* pē pea mo Nu'usila kau ki ai mo e ngaahi *donor* kehekehe hangē ko e *ADB* pea mo e ngaahi hoa ngāue kehekehe 'oku nau fakapa'anga mai 'i he ngaahi polōseki kehekehe 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue *MEIDECC*.

'I Tisema 'o e 2019 ki 'Epeleli 'o e ta'u ni mou mea'i pē na'e lahi 'aupito e fanga ki'i matangi na'e fou mai hotau potu tahi ni. 'I Ma'asi 'o e ta'u ni na'e kamata ai 'etau loka koe'uhí ko e *outbreak* ko eni pē ko e mahaki ko eni ko e KOVITI-19. Na'e kamata ia ko ē ke mafola mai na'e kamata mai pē foki ia 'i Sanuali. Feinga'i 'etau fānau 'o, na'e ō atu he teuteu sipoti ki Siaina fiema'u ke nau tō hake ki Lonitoni kamata foki ke lokoloka e ngaahi 'a e ngaahi fonua he taimi ko ia pea feinga'i 'o tō mai ki Tonga ni nau hao lelei pē. Pea 'i he 'aho 20 'o Ma'asi 'o e ta'u ni na'e kamata ai e loka pea *declare* ai 'a e *State of Emergency* koe'uhí ko e KOVITI-19. 'I 'Epeleli pē 'aho 8 'o e ta'u ni ai pē na'e toe *declare* tu'o ua ko e toki fuofua *declare* tu'o ua 'a e *State of Emergency* Sea koe'uhí ko e Saikolone ko ē ko Hāloti 'ene a'u mai ki Tonga ni pea *declare* mo e *State of Emergency* teuteu ke a'u mai 'a Hāloti fakataha 'oku lolotonga *State of Emergency* pē fonua koe'uhí ko e Koviti 19. Pea tau fononga mai ai Sea 'o loka pea mou me'ai pē 'a e kamata ke motumotu 'aupito 'a e toe fe'alu 'aki pea 'ikai ke toe lava e kau *consultants* mo e kakai na'e ...

<009>

Taimi: 1456-1501

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... mai ke tokoni mai e ngaahi poloseki mei muli ko e 'uhinga ko 'etau loka ko ē 'a Tonga ni, na'e toki faka'atā mai pē foki kimui Sea, pea tupunga mei ai, pea lahi e ngaahi poloseki he taimi ni Sea na'e ki'i toloi mai, sai pē he 'oku 'ikai ke kaniseli, ko e konga e ngaahi poloseki mahu'inga hangē ko e *news project*, 'a eni ko ē ki he ngaahi me'a fakaongo le'o lahi kau ai 'a e fale fo'ou, 'ofisi fo'ou e letiō Tonga mo e me'a, 'oku mou mea'i pē fanga fu'u pou lanu mata 'oku tu'u holo he 'ū falekoloa mo e ngaahi kolo, ko e taimi ko ē 'e kakato ai e poloseki ko eni te tau ki'i tesi leva, 'a ia ko e taimi ko ē 'e fakamo'ui ai e ngaahi *siren* ko eni, ko e tāketi foki e taimi *tsunami*, taimi ko ē 'e fakamo'ui ai 'oku tonu ke ongo'i kātoa pē 'e Tonga ni mo kinautolu ko ē 'oku toutai ofi mai pē ki he fonua, pea 'oku, ko e poloseki ko eni 'oku teuteu pē mei Tongatapu ni 'o a'u ki he ongo Niua 'a e teuteu ko eni, pea mo e faka'amú foki na'a lava 'o fakatokanga he ki'i miniti pē, miniti pē 'e 8 ki he 10 kuo 'osi 'ilo kotoa 'e he fonua 'oku 'amanaki ke 'i ai ha *tsunami*. Pea ko e 'uhinga ia 'o e poloseki ko eni, pea 'oku kau ai pē mo e ngaahi me'angāue ko eni 'a e *A3Z*.

Ko e a'u mai ko eni ko ē ki Haloti Sea, tō 'a Haloti na'e lava 'e he 'Ofisi ko ē 'a e *NEMO* fakataha pea mo e kau, mo e ngaahi *cluster* kehekehe pea mo e fengāue'aki ko ē mo e ngaahi potungāue na'a nau lava 'o fai 'a e *initial damage assessment* pē ko e 'uluaki savea ia ko ē ki he ngaahi maumau 'i loto pē 'i he uike 'e 1, pea ko e lekooti ia 'i he taimi ni. Pea ko e 'uhinga foki Sea kuo hokohoko mai e ngaahi matangi, talu meia *Gita* mo hono fāfangu kitautolu mo 'etau ngāue'aki e *cluster system*, pē ko e fakakōmiti 'o tatau ai 'a e ngaahi potungāue kehekehe pē. Ko e komiti ko ē 'oku, ki he 'ū ngaahi me'a fakamo'ui lelei 'oku 'alu ia ki falemahaki, ko e komiti ko ē ki he ngaahi me'a fakangoue 'alu ia ki he Potungāue Ngoue pea mo e Toutai, pea 'oku vahevahe holo leva 'a e 'ū komiti pea 'oku takitaha lele'i 'ene komiti, pea ko e taimi ko ē 'oku nau fengāue'aki ai he taimi ni Sea, 'oku ou faka'amu pē ke fakahoko atu 'eku fakamālō ki he ngaahi komiti pea mo e ngaahi potungāue pē, kau Minisitā kae 'uma'ā e kau *CEO*. Ko e

taimi ko ē 'oku tau ki'i hokohoko mai ai e faingata'a he taimi ni 'oku toe ifo ange ia 'ete sio ko ē ki he fengāue'aki fakataha 'a e ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā toki tuku atu ho'o taimi, kole atu Hou'eiki ke tau mālōlō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1526-1531

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea te u hoko atu pē mei he fakamatala 'anenai. Sea ko e tō mai ko ē 'a Haloti 'amanaki ke a'u mai ko ē 'a e Saikolone fakatalopiki ko Hālōti na'e kau he fakakaukau fo'ou na'e fakahoko 'e he *first responders* pē ko kinautolu ngaahi potungāue ko ē ko kinautolu 'oku nau 'uluaki a'u ki he kakai 'i he 'osi ko ē 'a e faingata'a 'a ia ko e sōtia ko e Tāmate Afi pea mo e Polisi. Na'e kau he'enu fakakaukau kae tautautefito 'a e Tau Malu'i Fonua ke nau tufotufa ki he ngaahi mui'ifonua ko ē 'o Tongatapu ni ki he ngaahi vāhenga 'o tali mei ai koe'uhī ko e taimi foki 'e ni'ihi kuo 'osi e matangi ia 'oku 'ikai ke lava ha fe'alu'aki ia he lahi ko ē 'a e maumau 'a e 'akau 'o 'ikai 'o ne poloka 'a e hala. Pea 'alu ai 'a e timi 'e taha ki Hahake, 'alu 'a e timi ki Vaheloto 'alu 'a e timi 'e taha ki Hihifo pea 'osi ko ē 'a Hālōti na'e vave pea mo *effective* ange 'a e ngāue na'e fakahoko ko eni 'i he *first responders* 'o nau kamata mai pē mei he ngaahi vāhenga ni. Ko e pō ko ē na'e tō ai 'a e matangi. Na'a nau toe kau pē 'i hono fetukutuku ko ē kakai he taimi na'e, kakai 'e ni'ihi na'e 'ikai ke nau mavahe taimi totonu pea nau kau 'i hono fetukutuku ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku hao 'oku, ki he ngaahi fale hūfanga. 'Osi ko ia 'a e matangi...

<007>

Taimi: 1531-1536

'Eiki Minisitā MEIDECC : ... lahi ange 'enu ngāue na'e fakahokó. Ko e 'uhinga 'eku lave ki ai 'e Sea, 'oku 'alu pē 'a e taimi mo e toe lelei ange 'a e fengāue'aki ko ia 'a e ngaahi potungāue ki hono matatali 'a e ngaahi faingata'a fakaenatula 'o 'ikai ke ngata pē he 'osi 'a e matangi, ka 'oku nau lava 'o seti lelei 'enu palani kimu'a pea mo fokotu'utu'u lelei, 'o a'u ai pē ia ki he pō ko ē 'oku hoko mai ai 'a e matangi, pea mo e 'aho ko ē, momēniti pē ko ē 'osi 'a e matangi pe 'oku hoko po'uli pe 'oku hoko 'aho, ko e kamata ia 'enu ngāue 'a nautolu ia ko ē ke faka'ata'atā 'a e halá mo tokoni'i e kakai ko ē 'oku faingata'ia.

Na'e toki paasi he uike kuo 'osí Sea he Kapinetí, ke fai ha ngāue ki he lao ki he ngaahi lao kehekehe 'e lava 'o tohi'i ai 'uli'uli mo hinehina 'a e ngaahi fatongia totonu 'o e *first responders* pea pehē ki he ki he ngaahi *cluster* kehekehe Sea. Ko e lipooti ko eni 'anenaí Sea 'oku kau mo e lipooti ko eni na'e 'oatu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia 'a e ngaahi, 'oku 'asi pē ai mo e ngaahi fakakaukau ko iá. Ka 'oku 'alu pē 'a e taimi mo e mā'opo'opo ange 'a e ngaahi

fakakaukaú mo e sio ki he tu'unga ko ē 'oku totonu ke fakahoko 'e he tokotaha kotoa pē, pea ka 'osi atu e kau *CEO* ko ení hanau taimi pea mo e kau Minisitā ko eni 'o e Pule'anga ko eni, hoko mai 'a e kau Minisitā fo'ou mo e kau *CEO* fo'ou, nau ō mai 'osi maau atu pē e ngaahi founa ke fakahoko mo e ngaahi ngāue ke fakahoko mo e ngaahi fatongia takitaha 'o e potungāué kimu'a, lolotonga pea mo e 'osi ko ē 'a e hoko mai 'a e fakatamaki fakaenatula.

Lele mai e ngāué Sea 'oku ke mea'i pē ko e taimi ko ē na'e kamata ai 'a hono loká 'o e fonuá pea mei he fefolau'akí, pea ta'ofi leva 'e he Pule'angá 'ikai ke toe fai ha *recruit* pē fakangāue'i ha taha fo'ou neongo na'e lahi 'a e kau *staff* na'e fiema'u pē, koe'uhi ko e ngaahi fatongia kehekehe 'o e potungāué pea na'e pehē kātoa pē, pea 'oku kei pehē pē Sea 'o a'u mai ki he 'ahó ni. Tukukehe 'a e ngaahi lakanga 'oku fū'u fiema'u 'aupito 'aupito ne faka'atā pē 'e he Kapinetí ka 'oku kau mo e, ka 'oku mahino pē ki he kau ngāué. Mahino pē ia ki he kau ngāue 'a e Pule'angá 'a e fiema'u ko ia ke fakahaofi 'a e ki'i sēniti kotoa pē 'oku lava 'o fakahaofi.

Ngaahi va'a kehekehe 'a e Potungae MEIDECC

'Oku ai 'a e va'a kehekehe Sea, *department* kehekehe, 'e 8 'i he potungāué 'e 9 'i he potungāué. Ko e ngaahi, ko e potungāue foki 'a e motu'á ni Sea 'oku 'ikai ke pehē ko ha *department normal* 'a e ngaahi va'a kehekehe ko ení, ka ko hono fakataha'i 'o e ngaahi ngāue kehe 'o e ngaahi *ministry* kehekehe 'o 'omai ki he MEIDECC, pea 'oku takitaha mo'ona pē foki 'a e taukei ngāue 'oku fiema'u pea mo e ngaahi lao ke nau ngāue'aki. Lahi pē 'a e ngaahi ngāue na'a mau fononga mai ai ka te u ki'i lave nounou atu pē ki he kongá 'o e ngaahi ngāue 'oku, ne lava 'o fakakakato 'i he ta'u fakapa'anga ko eni Siulai ta'u kuo 'osí ki he Sune 'o e ta'u ní.

Fakamatala 'Ea

'I he Potungāue ko eni Fakamatala 'Eá Sea, na'e lava fokotu'u ai 'a e ngaahi *automated weather stations* 'i 'Okatopa ta'u kuo 'osí 'i Tongá ni kātoa. 'Oku ai 'a e ngaahi me'angāue pehé ni fokotu'u te mou mea'i pē 'oku fokotu'u 'i he ngaahi uafú, laku holo he tahí pea mo e ngaahi feitu'ú, ke lava 'o tonu ange 'a e ngaahi fakamatala 'ea ko ia 'oku tau ma'ú. Sea na'a mau toki *launch* atu 'a e ki'i *website* fo'ou 'a e *Meteorology* pe ko e Fakamatala 'Eá faingamālie pē pea mou me'a hifo ki ai 'i he *internet*. 'Oku ki'i kehe 'aupito 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e *department* ko ení. Ko e ta'u 'e 2 mei heni na'e toki 'osi mai ai 'enau toko 8 *graduate* ko e kau taukei 'oku nau lava ma'u 'a e ngaahi faka'ilonga totonu ko eni 'o e fakamatala 'eá pea 'oku nau ngāue mālohi pē. Ko e taimi ko ē na'a tau fakatu'otu'a pē ki he fakamatala ko ia 'oku 'omai mei Fisi. Ko e taimi ni 'oku nau lava 'o 'omai 'a e ngaahi fakamatala kehekehe 'Aositelēlia, 'Amelika pea mo 'Iulope, kau ai mo Fisi, pea nau hanga leva 'enautolu 'o tā pē 'a e mape 'oku tau ngāue'aki ko eni he taimi ko ē 'oku hoko mai ai ha fakatamaki pē afā.

'Eiki Sea : Kole atu pē 'Eiki Minisitā ke ke fakahā mai 'a e *website* ke hulu'i mai 'e he kalaké.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko ia, sai pē Sea ko e 'osi eni ko u toki fakahoko atu. Ka ko 'eku lave ki ai Sea, 'oku lava lelei 'e he'etau fānu ko ení mo e taukei 'oku nau ma'u he taimí ni, 'o fakahoko lelei ange 'a e *prediction* pē ko 'enau sio ki he anga ko ia 'a e hu'u 'a e matangi, pea 'oku falala'anga ange. 'Oku mou mea'i pē foki 'emoutolu Sea ko e 'eá ia 'oku 'ikai pule ha taha ia ki ai. Ko e kehe e fakamatala he pongipongi ni mo e pehē 'e ha'u 'a ho'atā. Ko e a'u ki 'aho'atā ia kuo 'alu kehe e lele 'a e matangi ia. Ka 'i he ngaahi me'angāue ko ení Sea 'oku nau

lava 'o tokoni lahi kia kinautolu ke ki'i falala'anga ange, pea meimei tonu 'aupito 'aupito he ngaahi matangi ko eni 'oku...

<008>

Taimi: 1536-1541

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... toki sītu'a atu pea 'oku tau lava 'oku ki'i faka'ofa'ofa ange 'a e ki'i *website* ia ko eni Sea he *website* ko eni hotau ngaahi kaungā'api 'i Fisi mo Ha'amo ko eni ko u talaange pē ka nautolu ko u sai'ia 'aupito he'etau 'ai e ki'i fo'i *website* ko eni ko 'ete *click* atu pē ki ai 'oku te 'ilo kātoa e ngaahi fakamatala 'oku te fiema'u mo ki'i makehe pē ia mei he ngaahi fonua kehe Sea.

Ma'u'anga Ivi

Ko e tafa'aki ko eni 'a e *Energy* pē ko e Ma'u'anga Ivi kei lele foki e ki'i polōseki ko eni 'a e *OIREP* ko e *OIREP* ko e *Outer Island Renewable Energy Project*. 'Oku lahi pē ngaahi polōseki kehekehe Sea ka te u lave pē ki he *OIREP* 'ata'atā pē. 'Oku kau heni 'a e ngaahi sola faama ki Lifuka ko 'Eua mo Niuatoputapu 'oku lolotonga lele atu ia he taimi ni. Na'e lave foki 'a e Fakafofonga 'Eua ki he'enua falemahaki pea ko u fekau pē mau 'osi femahino'aki pē pea mo 'emau kau ngāue ka maau hono fakatoka e solá 'oku te'eki ai ke 'osi 'a e uaea mo e 'ū me'a ko ia hono fakatoka 'i Niuatoputapu te u kole pē ke fakamo'ui ke fai mo lele 'enua falemahaki 'a nautolu ke houa 'e 24 kae toki huufi fakalelei pē ia he taimi ko ē 'e kakato ai 'a e fo'i polōseki ko eni ka ko 'eku lave pē ki ai he na'e me'a ki ai 'a e Minisitā ki he *MIA* ki he fiema'u ko ia. Kau ki ai e sola *mini grids* ki Nomuka, Ha'afeva, 'Uiha, Hā'ano ko e *upgrade* ē 'a Vava'u mo 'Eua pea mo e ngaahi sola *batteries* pē ko e maka 'a ē ko ē 'oku ne *preserve* e ivi 'o e sola ki Niuafou 'a ia 'oku kāpui kātoa pea mei Niua 'o a'u mai ki Vava'u pea mo Ha'apai mo e ngaahi motu ko ē 'o Ha'apai 'a e fo'i polōseki ko eni 'oku lolotonga faka'osi'osi 'a e ngāue ki ai.

Va'a Ngaahi Fakamatala

Ko e *Information Department* pē ko e ngaahi fakamatalá, 'oku 'osi mou mea'i pē foki 'oku 'i ai e, 'oku lesisita 'a kinautolu ko ē 'oku fetuku mai mei muli he taimi ni pea 'oku tau, 'oku ma'u ai pē 'a e fakafuofua ki he kau ōmai mei Nu'usila, 'Aositelēlia mo e ngaahi fonua kehe pea 'oku 'osi 'i ai 'a e *website online* ke fai ai 'a e lesisita ko eni. Ko e kinautolu ko eni he *NEMO* hangē ko e ki'i lipooti na'e *launch* 'anenai 'oku 'i ai 'a e ki'i palani ko eni na'e 'ikai ke ngata pē he palani fakalukufua ka 'oku a'u ai pē ki he palani ki he ngaahi kolo pea hangē ko 'eku fakamatala 'anenai kau ai mo e kau *clusters* pea 'oku fai e ngāue lahi ia ki heni 'a e 'Ofisi ko ē 'Ateni Seniale ki he ngaahi Lao mo e ngaahi *Regulations* ke tokoni ki he mateuteu ko eni 'a e fonua he taimi 'oku hoko mai ai ha faingata'a.

Feliuliaki 'o e 'Ea

Ko e Feliuliaki 'o e 'Ea Sea pea te u toki faka'osi ki ai ko e Fetu'utaki 'oku 'i ai 'etau *news* ko ē nau fakamatala ki ai 'anenai 'a e *Communications Department* ko e fo'i polōseki lahi taha ia 'a e Fetu'utaki 'i he taimi ni. Na'e 'amanaki pē Sea te tau huufi 'i Novema mahino he taimi ni te tau toki huufi ki he ta'u fo'ou. 'Oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i ngāue 'oku fiema'u ke ōmai pē

‘a e kau taukei mei muli pea na’e ‘i ai mo e ngaahi koloa na’e tonu ke *order* mai kae ‘ikai ke lava ‘o *order* mai he ki’i fetō’aki ko eni he ngaahi fakatapatapai ‘o e KOVITI-19 ke ngāue.

Ko e *CERT* pē ko e *Computer Emergency Response Team* ko e kinautolu ia ‘oku nau tokanga’i ‘a e malu fakakomipiuta pea ko kinautolu ia ‘oku nau tokoni hono seti ki he’etau *Computer Crimes Bill* ko eni ‘oku ‘amanaki ke toe fakahū mai pea ‘oku nau fengāue’aki nautolu mo e kau polisi pea mo e 'Ateni Seniale ‘i hono tokanga’i e ngaahi pau’u ko eni ‘oku fakahoko ‘i he ‘initāneti pea mo e Feisipuka. ‘Oku ‘amanaki pē kapau ‘e hoko ‘o fakahū mai e *Computer Crimes Bill* ‘e Sea toe tokoni lahi ‘aupito ‘aupito ia ki hono fakasi’isi’i kinautolu ko eni ‘oku nau ‘oku nau ngāue hala ‘aki ‘a e *social media*.

Ko e ki’i to’oto’o me’a lalahi ia Sea he me’a ka ko u faka’osi pē ‘a’aku ia he Feliuliuaiki ‘a e ‘Ea ko e *Climate Change* nautolu eni ia Sea ‘oku nau tokanga’i e ngaahi me’a lahi ‘oku ke mea’i pē pea ‘oku kau ki ai ‘etau ‘a e fōsoa ko eni. Ko e Falemahaki ko eni ko ē Pilinisesi Fusipala *Hospital* ‘i Ha’apai na’e huufi foki ia he 'Ene ‘Afio ‘i he ta’u kuo ‘osi pea na’e ‘oku kau ki ai pea mo e fōsoa ko eni ‘i Manuka mo Navutoka ‘a e ngaahi ko ‘eku talanoa ‘a’aku eni ki he ngaahi polōseki lalahi na’e lava he feinga holo ‘a e *Climate Change Department* ‘o fakapa’anga. Ko e polōseki ko eni ko ē ki he tangikē vai ‘a eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘anenai ‘oku ‘amanaki ke *launch* 'apongipongi ko e taha ia he ngaahi polōseki lahi ‘a e *Climate Change* he taimi ni pea ‘oku nau tokanga mai foki ki he me’a ni pea ko u talaange kia kinautolu kapau ‘e lava e fo’i polōseki ko eni tau pehē tau lele’i he ta’u ni mo e ta’u ...

<009>

Taimi: 1541-1546

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ... fo’ou na’a lava ‘o tōfuhia e, ‘a e kakai pea ka ‘i ai ha ki’i toenga ko e ki’i toenga atu pē ki he ta’u hoko. Ko e kau eni he poloseki he ‘oku, ko hono kehe ko ē ‘o e tangikē vai ‘oku a’u ia ki he ‘ū ‘api. ‘Oku ‘alu atu ia ki he ‘ū ‘api ‘o tufa atu ko e tangikē vai ia ‘a nautolu, tukukehe ange ‘a e, ‘a hono ‘aonga kia kinautolu, pea fai pē foki e felauaki Sea ka ‘oku ou pehē pē, pē ‘oku na’a ‘oku toe tukuaki’i e motu’a ni ia ‘oku ou kemipeini au he ‘ai e me’a ni, pea kapau he’ikai ke fu’u fiema’u ia pea tuku pē ā ia ki 6 ke fakakakato pē ā ‘a 6 ia. Ko e hua pē Sea, ka ko e meimei ko e to’o me’a lalahi ia Sea, ‘a e ngaahi ngāue na’e lava mai he ta’u kuo ‘osi, mei Siulai ta’u kuo ‘osi ki Sune ta’u ni. ‘Oku, ‘oku ou ‘ilo ‘oku ‘i he Komiti Kakato foki Sea ‘a e lipooti e 18/19 ‘a e 17/18 mo e 18/19, ko e lipooti eni ia ‘o e fo’i fakamatala pa’anga, ‘a e ta’u fakapa’anga fakamuimui ko eni.

Ko ia Sea ‘i he’ene pehē ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e lipooti ke tau fakapaasi ai pē, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4.

Fokotu’u tukuhifo Komiti Kakato e Lipooti Fakata’u 2019/2020 Potungāue MEIDECC

Mateni Tapueluelu: Fakatapu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ou fakamālō lahi mo faka’apa’apa lahi ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘i he ngāue lahi kuo ne fakahoko, ‘ikai ko ha toe fakakatakata ‘a e ngaahi tuliki mo e sekitoa ‘oku fakahoko fatongia ai e ‘Eiki Minisitā ko eni ‘oku malavalava e ngaahi tafa’aki kehekehe, ka ‘oku ‘i ai pē me’a Sea ‘i he lipooti ko eni ‘oku ou loto ke fai ha lave ki

ai, pea 'oku ou tui pē Sea. 'e laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā kapau 'e tukuhifo pē ki he Komiti Kakato ke fai ha fakamalanga fakataha ai pea mo e ngaahi fakamatala ta'u kehe.

'Oku kamata e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni ia 'i he peesi 286 pea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia Sea ko hono toe fakafehu'ia 'a e fua fatongia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku ou fie taki pē ha tokanga ki he mamafa 'o e ngaahi *issue* ko ia, tautefīto pē Sea ki he ngaahi hia pē ko e ngaahi tō'onga mo e *issue* fekau'aki mo e komipiuta mo e 'initaneti 'e 'Eiki Sea, ko e fokotu'u atu pē ia ke laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā kae tukuhifo pē ki he Komiti Kakato, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tukuhifo ki he Komiti Kakato, 'i ai ha pou pou?

(ne pou pou'i)

Kole atu ki he kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tukuhifo e Lipooti Fakata'u e Potungāue *MEIDECC* 2019/2020 ki he Komiti Kakato, fakahā mai ho nima.

Pālōti'i tali tukuhifo Lipooti Fakata'u 2019/2020 Potungāue *MEIDECC* ki he Komiti Kakato

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai e toko hongofulu mā tolu.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku toe 'etau miniti 'e 20, kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato)

Sea Komiti Kakato: Kole atu ke u hūfanga 'i he ngaahi talafakatapu kuo 'osi hono aofaki, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, ngaahi talafakatapu kakato. Kole mu'a ke tau hoko atu ki he 'etau ngāue. Me'a mai e Fakafongonga Tongatapu Fika 8, ka u 'oatu pē ho'o miniti 'e 10 ke fakamā'opo'opo ka tau 'unu he 'oku fu'u lahi e 'aho ni 'etau nofo he ngaahi me'a 'oku 'ikai totonu ke tau, fai ha'amou feme'a'aki. 'Eiki Minisitā e *MEIDECC* tamate'i mai ho'o maama kuo 'osi ho'o me'a, me'a mai.

Ngaahi fiema'u vivili Lipooti 'A'ahi Fale Alea 2019/2020 Tongatapu 8

Semisi Fakahau: Fakatapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafongonga 'o e Fale 'Eiki, kae fakamālō ki he ma'u e faingamālie ke hoko atu hono tuku atu ko ia 'o e lipooti ko ia mei Tongatapu 8.

Ngaahi fiema’u vivili – Folaha

Na’e faka’osi foki ko ē ‘i he konga kimu’a hono tuku atu e lipooti na’e a’u ki he fakamatala ko ia fiema’u vivili ‘a e kolo ko ia ko Folaha. Ko e faka’osi pē ia pea tau hoko atu ai pē ki Vainī ...

<005>

Taimi: 1546-1551

Semisi Fakahau: ... pea, ‘a ia ko e taha e me’a na’e fiema’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘e he kolo ko eni ko Folaha ko e kau ngāue ko ia ‘oku nau hiko ko ia ‘a e veve ‘i he pongipongi kotokotoa ‘i he tapa kehekehe kotoa pē ‘o Tongatapu ni. Ko e faka’amu ke fakalelei’i mu’a honau teunga koe’uhí ke malu ke nau malu he ‘oku mahino pē ‘oku ‘ikai ke nau tui ‘enautolu ha teunga pea mo ha ngaahi me’a ke malu kinautolu koe’uhí ko ‘enau mo’ui. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e kole ‘a e kolo koe’uhí ke fai ange ha tokanga koe’uhí ke ma’u ke ngāue’aki he kau ngāue ko eni ‘a e teunga te nau malu ai he koe’uhí ko e hiko foki ‘a e veve pea ‘oku ‘i ai mo e fakatu’utāmaki fakamo’ui lelei na’a ‘ohovale kuo uesia ‘enau mo’ui.

Ngaahi fiema’u vivili – Nualei

Ko e hoko atu pē ki ai ‘a e fiema’u ko ia ke fokotu’u ko ia ‘a e ki’i kolo ko ia ko Nualei ke hoko ia ko ha ki’i kolo he ‘oku fiema’u koe’uhí kae lava ke ma’u ‘enau ngaahi tokoni ke fokotu’u ‘a e vai mo e ngaahi me’a he ‘oku ‘alu pē ‘a e taimi mo e tokolahi ko ia ‘a e kolo. Pea ‘oku fiema’u foki mo e kolosi’anga ‘a ia ko e *zebra crossing* ke fokotu’u koe’uhí he ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i ako tokamu’a kuo fokotu’u he ‘elia ko eni pea ‘oku toe tokolahi pē mo e kakai ‘oku nau ngāue’aki e hala pea mo e kole ke holo mu’a ‘a e *speed, speed limit* pē ko e holo ‘a e oma ko ia ‘a e lele ‘a e ngaahi me’alele mei he 70 kilomita ‘e 70 ki he houa ki he kilomita pē ‘e 50 koe’uhí he kuo ‘osi hoko e ngaahi fakatu’utāmaki ‘i he hala ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e hala ko ia Hala Taufā’āhau ‘i Nualei.

Sai hoko atu ki he ngaahi me’a ko ia ‘a e ‘apiako. Ko e ki’i me’a fakamuimui pē ia ‘oku mei he ‘apiako. Ko e faka’amu pē koe’uhí ‘oku, ko ‘enau fiema’u ha palama koe’uhí ke ngaahi fakalelei ‘a e tangikē. Na’e ‘osi fakahoko pē he kau ngāue palama mei he Potungāue Ako na’a nau fokotu’u ko ē ‘ū *sink* pea fokotu’u ‘a e fakapaipa ‘a e fo’i tangikē vai ‘e 2 ‘a e ‘apiako kae me’apango ‘oku ma’olunga ange ‘a e fo’i tangikē ia ‘i he ‘ato ko ē fale ‘oku tafe mei ai e vai pea ‘oku ‘ikai ke nofo e vai ia he tangikē pea ko e fo’i tangikē ‘e 1 ia ‘oku tu’u ia ‘i he fakafaletolo ‘o hanga ki he fakafaletolo ‘a ē ‘oku fefononga’aki ai ‘a e fanga ki’i tamaiki ako pea kuo ‘osi fusi ‘enau e fo’i tepi ‘o homo ia mei he tangikē. Kai kehe ‘e fakahoko pē ko e fiema’u ia ‘a e ‘apiako pea mo e, ‘oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i, ko e kole koe’uhí ko e ki’i ako tokamu’a. Na’a ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga me’ava’inga kehekehe ‘e lava ‘o ngāue’aki ‘e he ki’i fānau ko eni ‘i he ako tokamu’a. Mahalo ko e ngaahi me’a lalahi pē ia ‘oku hoko ko ia ‘i, toe fakamanatu atu mei Folaha ka tau hoko atu ki Vainī.

Ngaahi fiema’u vivili – Vainī

Tafa’aki e ako

Ko e ‘uluaki fakataha ko ia na’e fakahoko ‘i Vainī ko e fakataha ia pea mo e kosilio ko ia ‘a e kolo ko ia ko Vainī pe ko e kosiliō ko eni ko e kosiliō fo’ou eni na’e toki fokotu’u honau kau

ma'u lakanga fo'ou pea 'oku fe'unga mo e kau mēmipa mo e toko 20 pea 'oku fili mei he, 'a e kau mēmipa 'e toko 1 mei he poloka taautaha. 'Oku poloka foki, 'e 14 'a e kolo ko eni he ko e kolo lahi 'o ngāue'aki 'e he kosiliō. Kai kehe ko e ngaahi me'a mahu'inga ko ē na'e fakahoko ki ai 'a e fakataha ko eni mo e kosilio fakamahino pē foki 'a e founa ko ia 'oku ngāue'aki ko ia 'a e pa'anga ko ia 'a e tokoni mei he Fale Alea pea mo e Pule'anga mo fakamahino ko ia 'a e toe hiki hake ko ia 'a e pa'anga tokoni 'a e Fale Alea. 'A ia 'oku 'i ai 'a e 50000 ka 'oku fakataumu'a ia ke tokoni ki he ngāue ko ia 'a e hou'eiki fafine 'i he kolo. Pea 'oku vahevahe 'i he vāhenga ko eni ko e 50000 ki he vāhenga fakakātoa ka 'oku 'osi 'i ai pē 'a e pa'anga 'inasi 'o e kolo mei ai.

Polisi fakakolo

Pehē foki ki he ngāue ko ia 'a e kau polisi fakakolo 'a e mahu'inga ko ia 'a e ngāue 'a e kau polisi fakakolo koe'uhí ko 'ene fekau'aki ko ia mo e fakataputapui fekau'aki mo e KOVITI-19 pea 'oku mahu'inga 'aupito 'enau ngāue pea 'oku tokoni 'a e Fale Alea 'o fakalahi 'a e pa'anga tokoni ko ia ki he kau polisi fakakolo mei he 25000 ki he vāhenga ki he pa'anga 'e 40000. Pea 'oku toe tokoni ...

<007>

Taimi: 1551-1556

Semisi Fakahau : ... hū mai foki 'a e Pule'angá kae tautautefito ki he Potungāue ko ia 'a e MIA 'o ne 'omai 'a e pa'anga 'e 25000 'o tokoni mai ki he ngāue ko ia 'a e kau polisi fakakoló. 'A ia ko e polisi fakakolo 'a e kolo 'e taha 'i he kolo ko ia 'e 6 'i he vāhengá, fe'unga hono 'inasi 'i he ta'u, ko e pa'anga 'e 10833. Pea hoko atu ai pē 'a e fakataha ko ia ko ia 'a e kosilió 'o fakamahino na'e 'osi fai 'a e femahino'aki ki he founa ko ia hono ngāue'aki ko ia 'o e pa'angá, pa'anga ko ia 'a e me'á pea mahino pē ki he kosilió ko e pa'anga eni ko ē 'ū tokoni mei he Fale Aleá mo e Pule'angá pea 'oku pau pē ke feongoongoi 'aupito 'aupito e ngāue pea mo e Fakafongá mo e 'ofisi fakavāhengá foki.

Sai, hoko atu ki he fakataha ko ia hono 2, ko e fakataha ia 'a e kau, 'a e kāinga ko ia mei he poloka 1 ki he poloka hono 7 e fakataha ko ení. Pea 'oku hā pē 'i he lipootí 'oku 'ikai ke 'i ai ha fiema'u vivili 'e faka'asi mai koe'uhi ko e 'uluaki fakataha eni. Pea na'e mahu'inga ange 'aupito 'aupito ki he kāingá, ki he 'enau fehu'i ko ē ngaahi me'a kehekehe 'oku nau fiema'u ke fakama'ala'ala ange 'e he Fakafongá pehē foki ki he 'ofisakoló. Pea na'e lava lelei 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'a ko iá, pea ka 'oku ai pē 'a e ngaahi me'a kehekehe 'oku fekau'aki ko ia mo e ngaahi me'a ko ení pea 'alu ki he fakaikiiki. Na'e fu'u fakafiefia 'aupito, koe'uhí ko e 'alu ko ia ki he fakaikiiki ko ia 'o e 'inasi ko ia 'o e koló 'i he vāhenga ko ení, na'e fiema'u ke fakahoko ange, pea 'oku fakahā ia 'i he pepa ko ia ko e fakalahi fika 2, 'a ia 'oku tñaki pē ki he lipooti ko ení. Pea pehē foki mo e founa tokoní mo e founa ko ia hono ngāue'aki ko ia 'e he kosilió 'a e pa'angá ngāue fakataha ko ia 'a e kosilió mo e kāingá, pea mo e Fakafongá mo e 'ofisi fakavāhengá, kae tautautefito ki he kosilió. 'A ia 'oku hā leva hono fakamatata ko iá 'i he pepa ko ia fakalahi fika 3.

Pea lahi pē 'aupito mo e ngaahi me'a kehekehe pē na'e fiema'u 'e he kāingá pea hangē pē ko ia na'e lave ki ai 'a e motu'á ni he kamata ko ia hono tuku atu 'a e lipootí, fu'u mahu'inga'ia 'aupito pea mahino 'aupito 'aupito, 'a e tu'unga mahino ko ia 'oku 'i ai ko ē hotau kakaí 'i he fonua ko ení. Oku fu'u lelei 'aupito 'enau 'iló pea 'oku fu'u faingofua 'aupito 'i he hoko ko ia 'a e ngaahi fakataha 'a'ahi faka-Fale Aleá, ke lava ai ke 'i ai 'a e femahino'aki ki he ngaahi me'a

fakaikiiki kehekehe pē 'oku fekau'aki ko ia mo e fakahoko fatongia 'oku nau fakahoko tu'unga 'oku nau 'i ai e fakahoko fatongiá, pea mo e founa ngāue ko ia 'a e Fale Aleá, pea pehē foki ki he 'ofisi fakavāhengá 'a ia 'oku kau ki ai 'a e Fakafongá.

Sai, pea hoko atu leva ki he fakataha hoko maí, 'a ia ko e fakataha ia mo e poloka 8, mo e poloka 8 ki he poloka 14, 'a ia na'e kātoa mai ki ai, tokolahi 'a e kāinga na'a nau lava mai ko eni ki he fakataha ko eni pea ko e me'a tatau pē ko e kolo lahi foki eni. Pea na'e mahu'inga 'aupito 'aupito 'a e fakataha ko eni he ko e, na'e 'uluaki kamata 'aki pē 'a e 'omai 'a e fo'i fiema'u vivili ko eni, 'a ia 'oku taha pē 'a e fo'i fiema'u vivili, ka ko e fokotu'u mai eni 'e he kau ngoué.

Tafa'aki e ngoue

Ko e kole 'a e kau ngoué ke fokotu'u mu'a ha polokalama nō peseti 'e taha, tatau pē 'a eni ko ē 'oku 'oange ki he hou'eiki fafiné ke 'oange 'a e polokalama nō tatau pē kia kinautolu, koe'uhi ke nau ngāue'aki he 'e faingofua ange kia kinautolu. Pea ko e anga ko ia 'enau fakaleá 'oku nau pehē, 'oku tui 'a e kakai tangata ko eni, 'e tokoni 'a e polokalama nō tupu ma'ulalo ko eni ke ne fetongi 'enau sipinga mo'ui fakafalala ki he tokoni pa'anga ta'etotongi fakafoki pē ko e *free handouts* 'a ia ko ia mei he Pule'angá, pea toe vave ange mo lelei ange 'enau ngāue langa fakalalakaká. 'A ia ko e fiema'u eni 'a e ngaahi poloka ko eni 8-14 ko e fiema'u 'a kinautolu 'a e kau ngoué pē ko e kakai tangatá, na'a 'oku 'i ai ha faingamālie ke...

<008>

Taimi: 1556-1601

Semisi Fakahau: ...toe 'i ai pē ha polokalama nō 'a e Pule'anga pēseti 'e 1 ma'a e kakai tangata.

Tafa'aki ki he mo'ui

Sai ko e hoko atu, fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito eni me'apango 'oku 'ikai ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui, ka 'oku fekau'aki eni pea mo e senitā mo'ui lelei ko ia 'i me'a pē ko e *health center* 'a eni ko ē 'oku, 'o e, 'i Vainī, tu'u ko eni 'i Vainī ka na'e fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito ki he fakataha 'a e fiema'u ko eni ke fakalelei'i 'a e *health center* ko eni he na'e ki'i lahilahi 'a e maumau na'e hoko ki ai 'i he tō mai ko ia 'a e, 'a saikolone ko eni ko Hāloti, pea ko 'ene tu'u ko ia 'oku 'osi foaki ange 'enau tangikē vai 'e 2 ka 'oku nau kole ke fokotu'u mu'a ha tu'u'anga 'o e ongo tangikē ko 'eni, koe'uhí ke tu'u ai e ongo tangikē ko 'eni, ka 'oku fiema'u kau ngāue ke nau fakahoko he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito eni ke fakapapau'i 'oku lahi e ma'u'anga vai ko ia 'a e senitā, he 'oku 'i ai 'a e taimi lahi 'oku maumau ai 'a e vai ko ia 'a e ma'u'anga vai ko ia 'a e kolo, pea 'oku uesia ai pē mo e senitā. Ka 'e hoko 'a e fokotu'u ko eni e ongo tangikē ko eni ke tokoni ia kia kinautolu mo fakapapau'i 'oku 'i ai ma'u pē 'a e vai ke ngāue'aki 'i he senitā. Pea 'oku fiema'u foki ke langa mo ha ki'i palepale ke tau ai 'enau me'alele, me'angāue, pea 'ikai ngata pē 'a e tau he palepale ko eni 'a e fakatali'anga vai 'o hoko ki he ongo tangikē fo'ou ko eni 'e tokoni ia ke fakapapau'i 'a e lahi ko ia 'a e vai melie 'oku ma'a ke ngāue'aki 'e he kau ngāue ko ia 'i he senitā.

Pea 'oku toe fiema'u pē foki ke hokohoko atu hono monomono fakalelei'i 'o e fale, ko e fale ko eni 'o e *health* senitā 'a ē 'oku ui ko e fale ngāue, 'ofisi, 'o e senitā, he na'e lahi e maumau ko ia na'e hoko he tō ko ia 'a e Saikolone Hāloti, 'a ia 'oku nau fiema'u ke fakalelei'i mo

monomono eni ‘o kau ai hangē ko e ‘uluakí ko e fetongi e matapā lahi, ko e tu’u he taimi ni, na’e maumau ‘a e matapā lahi pea ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o loka ‘i he taimi ‘oku tuku ai e ngāue. ‘A ia ‘oku fiema’u ke fetongi e matapā ko eni, pea lava ‘o loka he taimi ko ia ‘oku tuku ai e ngāue. Ko e tahá ko e fetongi pē e ngaahi la’i luva ‘i he ngaahi matapā na’e maumau ‘a e ngaahi la’i luva ko ia ke fetongi, pea ko e tahá ke fetongi, pea fakatoka lelei ‘a e taila ‘i he loki. Ko e loki ko eni ko e loki eni ko ē ‘oku sivi ai ko ia ‘a e kau, ‘a e kau, ‘a e kāinga ko ē ‘oku nau lava ange ‘o talatala mahaki.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku ou kole atu mu’a ke ke hiki koe mei he kongá ko ia ko e me’a fakapotungāue ia, ke toki lipooti pē ia ‘e koe ki he Minisitā Mo’ui he ‘oku ‘i ai pē lipooti ia ‘a e Minisitā Mo’ui ki he ‘enau ngaahi naunau ke fakalelei’i ‘enau ngāue. Ka ke hoko mai koe ki he fika 3 ki he vaitupu mo e maumau.

Semisi Fakahau: ‘Io, sai ‘aupito mālō ‘aupito Sea, pea ko ‘eni na’e ‘osi ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ‘ū me’a fakapotungāue ia ‘oku totonu ia ke ō mai e mātu’a ngāue ia ko ia ki he Minisitā Mo’ui, ‘enau me’a fakangāue. Me’a mai koe.

Semisi Fakahau: Na’e ‘osi fakahoko pē ‘a e fa’u e tohi ‘e he motu’a ni ‘o ‘ave ki he *CEO* ko ia ‘o e Potungāue Mo’ui ke tokoni ki hono fakahoko ko ia ki he *cluster* ko ia ‘o e *WASH*, pea mo e ngaahi potungāue ‘oku nau fengāue’aki fakataha ke nau lava ‘o tokoni ke fakakakato hono fakalelei’i ko eni ‘o e senitā.

Fiema’u vai

Sai ko e ki’i fiema’u vivili pē ‘e taha ia ‘oku fekau’aki pē ia mo e ki’i vaitupu, na’e, ‘oku maumau ‘a lalo ka ‘e lava pē ia ‘o fakahoko e ngāue ko ia ‘e he kosilio mo kinautolu. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a kehe na’a nau fakahoko mai ‘a e fiema’u ko ia ‘a e tokoni ko ia ki he fānau ako ‘o e ako lautohi kae tautautefito kia kinautolu ko eni ‘oku teuteu sivi koe’uhi ke fakalele ‘a e pō ako pea na’e hanga pē ‘e he ‘ofisakolo ‘o fakama’ala’ala pē kia kinautolu ko e, ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito e ngāue ko eni, pea ‘oku pau ke fokotu’u e komiti koe’uhi kae lele ‘a e ngaahi pō ako ko ia, ‘a ia ‘oku ‘i ai e komiti ako te nau fakahoko e polokalama ko ia.

Fiema’u ke fakaivia ngāue kakai fefine

Ko e tahá ko e tokoni ko ia ki he ngāue ‘a e kakai fefine, mahu’inga ‘aupito eni pea na’a nau fiema’u pē ke fakahoko ke fakama’ala’ala ange ‘a e founa ko ia te nau ngāue’aki ai he’e kolo mo e fakaikiiki ko ia mo e anga ko ia te nau ngāue’aki ko ē pa’anga pea na’e tokoni pē mo e ‘ofisakolo ki hono fakamahino ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga e pa’anga ko eni ki he ngāue’aki ‘e he taautaha pē ka ko e fakakulupu, pea mo e hangē ko eni ko e ngaahi komiti mo e hā ‘a e me’a, Hou’eiki fe’unga fakakātoa ki he kolo ‘e ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘oku kei toe lahi pē ho’o taimi ‘au ia, te u toki ‘oatu ha’o taimi ka ko e ‘uhinga ko e taimi e Sea ‘o e Fale Alea. Hou’eiki tau liliu ‘o Fale Alea. Mālō.

(Liliu ‘o Fale Alea)

<005>

Taimi: 1601-1606

'Eiki Sea : ... Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Ko e kimu'a pea u toloi e Falé 'oku 'i ai e fakaafe 'oku ou tui mahalo 'e mo'ua ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá 'apongipongi. Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu : Tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. 'Io ko e mo'oni pē Sea 'oku pou pou atu pē ki he Feitu'una 'oku 'i ai pē fatongia ki he fonuá pea 'oku mahino 'oku hukitonu ia 'i he Hou'eiki Nōpelé, ka 'oku kau ai pē mo e ni'ihī 'i he mātu'a ko enī Sea 'i he fakaafe ki he ouau ko iá pea 'oku fai atu pē 'a e pou pou mo e fie pou pou moe talamonū ki he 'aho ko iá mālō 'Eiki Sea. (*Na'e 'i ai e pou pou.*)

'Eiki Sea : 'I he'ene pehē Hou'eiki ko u toloi e Falé ki he 10:00 he Tu'apulelulú. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē he Sea e fakataha'anga Fale Alea)

<008>